

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 321

Ölümünün 50. Yıldönümünde
Musa Carullah Bigiyef
(1875-1949)

I. Uluslararası
Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu
6 - 7 Kasım 1999 Ankara

ANKARA - 2002

Doç. Dr. Şamil DAĞCI *

**MUSA CARULLAH BIGİYEF'İN HUKUKÇULUĞU
(ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM)**

رقبوا ورقدنا فاعتلوا في هوبنا
وتلك المراقبي غير هذه المراقد

*Biz derin derin uyurken, onlar ağır ağır ilerledi
Tembelliğimiz zilletimizin kaynağı; çalışmaları ise
terakkilerinin merdiveni oldu"*

Musa Carullah Bigiyef
Edebiyat-ı Arabiyye
ile
Ulûm-i İslamiyye s. 38

Musa Carullah'ın 74 yıllık hayatı (çocukluğu istisna edilirse), ilim ve eylemden ibarettir. Onun, 1930 dan sonra Kazan dışında bir bakıma sürgündeki hayatı da ilim meclislerinde ve kitap telifleri ile geçmiştir. Carullah'ın, 120'den fazla eserinin 30 kadarını, doğrudan fıkıhla ilgili olan risale çapındaki eseri oluşturmaktadır. Ancak bugün onun fıkıhî görüşleri ile ilgili doğrudan başvurulabilecek temel kaynaklar; **Kavâid-i Fıkhiyye** isimli eseri ile, Dr. Mehmet Görmez tarafından tercüme edilen **Kitâbus-Sünne** ve Prof. Yusuf Uralgiray tarafından Osmanlıca aslından sadeleştirilerek 1975 yılında yayınlanan **Uzun Günlerde Oruç** isimli eserleridir. Fakat bu eserleri de onun fıkıhî görüşlerini tam olarak tespit etmek ve fıkıh anlayışını sistematik olarak ortaya koymak için kanaatimizce yeterli değildir. Çünkü tetkik edildiğinde Onun doğrudan fıkıh ile ilgili olmayan eserlerinde de, fıkıh'a ilişkin önemli kanaatlerinin yer aldığı görülmektedir. Bu bakımdan onun

*A.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

** Şiir serbest tercüme edilmiştir.

hem fıkıh ile ilgili çalışmalarının hem de fikhî görüşlerinin *fragmanter* bir yapı arzettiğini ifade etmek gerekir.

İmam Buhârî için *فقه البخاري في تراجمه* yani “**Buhârî’nin fikhî görüşleri, el-Câmiu’s-Sahih’inin bab başlıklarında mündemiçtir**” denilir. Buna benzetme yapılarak, *mevcut eserleri ile “Musa Carullah’ın fıkıh anlayışının eserlerinin satır aralarında olduğu”,* ifadesini kullanmanın yerinde olacağı kanaatindeyim. Çünkü Musa Carullah’ın, sadece hukukî ve sosyal muhtevalı eserlerinde değil, Arap dili ve edebiyatı ile ilgili eserlerinde bile çok önemli fikhî konulara temas ettiği ve bilvesile kanaatlerini serdettiği de müşahade edilmektedir. Bu durum, Carullah’ın eserlerinin gelişi güzel yazıldığı, başka bir ifade ile sistematik olmadığı şeklinde gizli bir eleştiriyi de ihtiva etmekte ise de vakia budur. Aynı konuların pek çok eserinde “...isimli eserimde temas ettiğim gibi...” v.b. ifadelerle başlayıp defalarca tekrar edilmesi de bu durumu te’yid etmektedir. Ancak bunu bir kusur olarak kabul etmemek gerekir. Çünkü, hayatı seyahatlerle, sürgünlerle geçmiş, istikrarlı bir hayat yaşayamamış bir aksiyon adamından sistematik eserler beklenemez. Buna rağmen, onun eserlerini tetkik edenler, sosyal, siyasi ve hukukî tahlillerinde derinlik, teşhislerinde isabet bulunan bilge, feylosof bir kalem ile karşı karşıya olduklarını da hissederler.

Doğrudan fıkha ilişkin eserlerindeki üslûbu ve atıf yaptığı kaynaklardan hareketle Musa Carullah’ın, temel fıkıh ve usûl kitaplarını mukayeseli olarak okuduğu, kısaca fıkıh’ta tam bir ihtisas sahibi olduğu (fikhî formasyonunun yeterli olduğu) anlaşılmaktadır. Bazı eserlerinde *beyân-ı tağyîr*, *beyân-ı tefsîr*, *tenkîhu’l-menât*, *tahrîcu’l-menât*... gibi fikhın ve fıkıh usûlü’nün teknik kavramlarını yerinde ve ustalıkla kullanması da bunu göstermektedir. **Kitabu’s-Sünne, Kavaid-i Fikhiyye Uzun Günlerde Oruç** isimli eserlerinin dili, bunun en bariz göstergesidir. Ayrıca Musa Carullah’ın Kur’ân-ı Kerim’in hâfızı olduğunu ve 1918 yılında Petrograd’da müftülük yaptığını da belirtmek gerekir.¹

Musa Carullah, çok yönlü bir eğitim almıştır. O, bitirmemiş olsa da, Rusya’da üç yıl hukuk eğitimi görmüş, özel hocalardan matematik, astronomi, felsefe vb. ilimleri tahsil etmiş ve dönemin el- Ezher Üniversitesinin haneî reisi Şeyh Bahîr ve Muhammed Abduh gibi ilim adamlarından özel dersler almıştır. Ayrıca Carullah’ın Türkçe dışında Arapça, Farsça ve Rusçayı hatta muhtemelen bir başka Batı dilini de bildiği anlaşılmaktadır. Carullah, bu ilmî donanımını (formasyonunu) çok amaçlı olarak kullanmış, ele aldığı meseleleri değişik bakış açılarından tahlil edip yorumlamış ve çözümlemeye gayret etmiştir. Çin, Hindistan, Japonya gibi uzakdoğu; Afganistan İran ve hemen hemen bütün İslam ülkelerini, ayrıca muhtelif vesilelerle pek çok Avrupa ülkesini gezdiği için onun eserleri, sadece okuduklarını değil aynı zamanda ve gözlemlerini (müşahadelerini) de yansıtmaktadır.

1 Adile Ayda, **Sadri Maksudi Arsal**, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1991, s.113.

Görebildiğimiz kadarıyla Musa Carullah'ın eserlerinin en önemli özelliği, tenkitçi bir zihniyetin ve sorgulayıcı bir mantığın ürünü olmalarıdır. Çalışmamızda onun hukuki görüşlerini, zaman zaman kendisinden sadeleştirerek yapacağımız iltibaslarla tespit etmeğe çalışacağız.

I. Musa Carullah, hukuka ilişkin eserlerini, klasik fukahânın esas aldığı telif sistemiği yerine *monografi* şeklinde yazmayı tercih etmiştir. Zaman zaman içlerinde tekrarlar ve tedâhüller olmakla beraber, onun eserlerinin her birinin belli bir konuya tahsis edildiği müşahede edilmektedir. O, hem doğrudan hukuka ilişkin eserlerinde, hem de diğer kitaplarında (edebiyata ilişkin eserlerinde bile), toplumsal ve hukuki yönü ağırlıklı olan meseleler üzerinde durmuş, tetkik ettiği hukuki problemlerin sosyal arka planına inmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse Musa Carullah, genellikle toplumsal yönü öne çıkan hukuki (**socio juridique**) mesele ve müesseseleri incelemiştir. Bu bakımdan Musa Carullah hukuku, bir sosyal bilim dalı olarak mütalaa etme temayülü gösterir. İslâm'dan bahsederken genellikle "**şeriat-ı içtimaiyye**" ifadesini tercih etmesi de, onun bu temayülünü te'yit etmektedir.

II. Musa Carullah'ın hukuk telakkisi, ahlak ve sosyal psikoloji iç içedir. Bir fikir vermesi bakımından Onun tamamen edebiyat ile ilgili olan "**el-lüzûmiyât**" isimli tercüme eserindeki "**ilmi bir fâide**" başlığı altında yer alan şu cümleleri dikkat çekicidir.

"...Marufu emredip, münkerden sakındırmak dinen farzdır. Kişinin marufu yapmaması, ya da münkerden kaçınmaması ile, emir ve nehiy sâkıt olmaz; zira bir vacipte müsâhale etmek, hiçbir zaman diğer bir vacib'in sukûtuna sebep olamaz. Şu kadar var ki bir günahı alenen işleyen kişinin, başkalarını aynı günahı sakındırması olumlu (müspet) sonuç vermez, çünkü günah işleyen kişi, başkalarını günah işlemekten sakındırmağa iyi örnek olamaz (mürtekib olan nehyedemez)".²

III. Musa Carullah'ın **Uzun Günlerde Oruç, Kavâid-i Fıkhiyye** ve **Kitâbu's-Sünne** isimli eserleri İslam Hukuku açısından büyük önemi haizdir. Dönemin Rusya müslümanlarının baş müftüsü Rızaeddin Fahrettin'in isteği üzerine Rusya müslümanları için **Mecelle-i Ahkâm-ı Şer'iyye** hazırlanması uhdesine tevdi edilen Carullah, temel hukuk kuralları ile ilgili çok önemli bir kaynak olan **Kavâid-i Fıkhiyye** isimli eserini yazmıştır. Carullah, Osmanlı Devleti tarafında Cevdet Paşa başkanlığında teşkil edilen komisyonca taknin (**codifie**) edilen **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye**'nin sistemiğini esas alarak hazırladığı bu eserinde, **Mecelle**'nin ilk 100 maddesini de aynen almak üzere 201 genel

2 Musa Carullah, **el-Lüzûmiyat Tercümesi**, Kazan 1907, s.17.

hukuk kuralını (**kavâid-i fıkhiyye**) toplamıştır.³ Carullah bu eserinde, yerine göre bu küllî kuralların Kur'an ve Sünnet'teki dayanaklarını da ortaya koymuştur. Onun, zaman zaman tatbik sahalarını genişletmek amacıyla Mecelle'nin maddelerine dil açısından müdahalelerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat hemen ifade etmek gerekir ki temel hukuk kurallarını sistematize etme geleneğinde Musa Carullah ilk değildir, son da olmamıştır. Fıkıhın temel (küllî) kurallarını sistemli olarak toplama geleneği, bildiğimiz kadarıyla hicrî 340 (miladi 951) yılında, yani Carullah'ın vefatından 1000 yıl önce vefat eden **Ebu'l-Hasan el- Kerhî**; (v. 430/1038) ve çağdaşı **Ebû Tahir ed-Debbâs** ile **Ubeydullah b. Ömer b. İsa Ebû Zeyd ed-Debûsî** ve **Şihâbuddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris b. Abdirrahmân el-Karâfî** (v. 684/1285) gibi alimlere kadar uzanmakta, belki de daha eskilere gitmektedir. Mesela onun *Kavâid-i Fıkhiyyesi*'nin 176. maddesini oluşturan "**her amel maslahatı ile mu'teberdir**" yani "**bir maslahatı (gerçekleştirmek) için meşru kılınan amel, maslahatıyla meşru olur...**" kuralı, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk adalet bakanı olan Seyyid Bey'in **Usûl-i Fıkh (Medhal)** isimli eserinde de yer almaktadır. Ancak bu kuralın, Seyyid Bey'in adı geçen eserinde iki kural halinde ve hukuk tekniğine daha uygun ifadeler ile formüle edildiği görülmektedir. Ayrıca Seyyid Bey, ilave bilgi olmak ve bu uygulamanın tarihi arka planını açıklamak üzere bu kuralın kaynağını, Hz. Ömer'in müellefe-i kulub'a zekattan pay verme uygulamasını yürürlükten kaldırılması ve Sevad arazisi ile ilgili tatbikatından aldığını vurgulamaktadır.⁴

3 Musa Carullah, fıkıh usulü bilginlerine dayanarak İslâm Hukukunun vazettiği hükümlerde

a. Makasıdı esas aldıgını, الأمور بمقاصدها

b. Kesin olan bir hükümün şüphe ile ortadan kalkmayacağını, الحكم اليقين لا يرفع بالشك

c. Örf ve adetin hakem olabileceğini, العادة محكمة

d. Zararı tazmin etmenin temel ilke olduğunu, الضرر يزال

e. Meşakkatin bulunduğu durumlarda, kolaylığın da olduğunu المشقة تجلب التيسير ifade eder ve bu beş temel ilkeyi, aşağıda zikredilen şu beş hadise dayandırır.

إنما الأعمال بالنيات وإنما لكل امرئ ما نوى

من حسن إسلام المرء تركه ما لا يعنيه

دع ما يريبك إلى ما لا يريبك من اتقى الشبهات فقد استبرأ لدينه وعرضه

أزهد في الدنيا يحبك الله، وأزهد بنا في أدي الناس يحبك الناس

الدين النصيحة

Carullah, **el- Lüzumiyyat Tercümesi**, s.140.

4 Bu genel ilke, Seyyid Bey'in **Usûl-i Fıkh (Medhal)** isimli eserinde " bir illet-i şeriyye'ye mübtenî olan hüküm, ol illetin intifası ile müntefi olur. (yani şer'i bir illete dayalı olan hüküm, illetinin yok olması ile ortadan kalkar) ve. "*Bir fâide-i metlûbenin istihsâli için meşrû kılınan hüküm, icrası halinde, ol fâidenin zıddını istilzâm ederse, bâtil olur...*" (yani, bir faydayı (amacı) gerçekleştirmek için meşru kılınan hüküm, tatbik edildiğine, amaca aykırı bir sonuç doğuruyorsa, hükümsüz olur) şeklinde ve iki kural halinde yer almaktadır. Bkz. M. Seyyid Bey, **Usûl-i Fıkh (Medhal)**, İstanbul 1333, s.17.

IV. Kavâid-i Fıkhiyye isimli eserinin başında Carullah'ın, fıkıh ilmini "hey'et-i ictimaiyye" azası, yani toplumbilim'in bir dalı olarak algılaması ve eserinin ilk cümlesinde fıkıh ilmini "**insanın kendi hak, yetki ve sorumluluklarını tam olarak bilmesi**"⁵ şeklinde tanımlaması, gerçekten takdire şayandır. Bu açıklaması ile Musa Carullah, çok saygı duyduğu İmam Ebû Hanîfe tarafından Arapça معرفة النفس مالها وما عليها şeklinde formüle edilen ve çoğu zaman "**kişinin lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesi**" olarak türkçeye eksik tercüme edilen ve talebe-i ulûm tarafından da bu şekilde ezberlenen, ancak anlamı ve kapsamı tam olarak kavranamayan fıkıh tanımına, Türkçe açısından açıklık kazandırmıştır. Böylece İmam Ebû Hanîfe tarafından "**haklar ve sorumluluklar ilmi**" olarak tarif edilen fıkıh ilmi, Musa Carullah ile şanına uygun bir tercümeyle kavuşmuştur.

Tarifte yer alan aynı iki anahtar kavram (**leh** ve **aleyh**), Hz. Peygamber'in (s.a.v.) لهم ما لنا وعليهم ما علينا **lehum mâ lenâ ve aleyhim mâ aleynâ** şeklindeki bir hadisinde de ifadesini bulmaktadır. Bu kavramlar, fıkıhın tanımında olduğu gibi, bu hadiste de teknik anlamları ile, yani **hak** ve **sorumluluk** olarak anlaşıldığı takdirde, islâm ülkesinin gayr-i müslim vatandaşlarının, hak ve sorumluluklar açısından müslümanlardan herhangi bir farkı olmadığını vurgulayan hadis, hukûkî amacına uygun olarak anlaşılabilir. Musa Carullah'ın *Kavâid-i Fıkhiyye* isimli bu çok önemli eserinin, Osmanlıca yazılan diğer Mecelle şerhleri ile mukayese edilerek onlardan farklı hususiyetler arzedip etmediğinin ortaya konulması, bu sahada yapılacak çalışmalar için önemli bir katkı sağlayacaktır.

V. Musa Carullah'ın fıkıh usûlü ile ilgili görüşlerini, Ebû İshak eş-Şatibî'nin el-Muvafakat'ına yazdığı giriş niteliğindeki "el-Muvafakât" Neşrine Ait Bir İki Söz başlıklı yazısı, **Uzun Günlerde Oruç** ve **Kitabu's- Sünne** gibi doğrudan fıkıha ilişkin eserlerinden ve diğer eserlerinin satır aralarından toplayıp, bütünleştirerek tespit etmek mümkündür. Bunlar maddeler halinde şu şekilde özetlenebilir:

a. Musa Carullah, dinin ve hayatın özüne (usûlüne) ilişkin küllî kuralların ve zarurî esasların tarih itibarıyla önce nazıl olan mekkî ayetler ile sabit olduğunu; bu temel ilkelerin açılımının (tafsilatının) ise, cüz'iyatı tekmil yoluyla Medine'de beyan kılındığını; bu nedenle de medenî ayetlerin, mekkî ayetlerin *tafsilât-ı beyâniyesi* olduğunu kabul eder. Din can, akıl, mal nesil (ırz) gibi temel hak ve hürriyetler ile ilgili maslahatların, din'in özüne (usûlüne) dair ayetlerde ya tafsilen ya da icmâlen Mekke'de indiğini; ayrıca dinin beş temel unsurundan üçünü oluşturan iman, namaz, zekat'ın mekkî ayetlerde beyan kılındığını; oruç ve hacc ibadetinin ise Hz. İbrahim'in sünneti olması hasebiyle Mekke'de meşru olup, Medine'de inen ayetler ile tekmil edildiğini ifade eder ve bu kanaatini meşhur usûlcü Ebu İshak eş- Şatibî'nin

5 Musa Carullah, *Şeriat esasları*, Petrograt 1917, s. 9; Musa Carullah, *Kavâid-i Fıkhiyye*, s. 2.

el- Muvâfakât fi Usûli's- Şerîa isimli eserinden iktibas ettiği metin ile te'yid ederek temellendirme çalışır.⁶

VI. Fıkıh usûlü'nün özünü deliller ve hükümler الأدلة والأحكام teşkil eder. Yani fıkıh usûlünde Şâri'in, mükellefin fiillerine ilişkin hitabı ile, mükellefin bu hitap karşısındaki durumu ve konumu incelenmektedir. Musa Carullah Kur'an, Sünnet, icma ve kıyası **asli delil**; istihsan, maslahat-ı mürsele, berâet-i asliyye, sedd-i zerîa, örf ve adet, istislah....vb. kaynakları ise **fer'î delil** kabul etmede klasik İslâm hukukçularına uymaktadır⁷. Ancak sosyal hayatı ve tarihî olayları da fıkıhın kaynakları arasında görme temayülü, hukuka önemli bir mesnet (dayanak) teşkil etmesi bakımından O'nun vakıyâ (fenomen) de gözardı etmek istemediğini ortaya koymaktadır. Bu kanaatini "....Hey'et-i ictimâ'iyye halleri, tarih vâkıaları, ibretleri, ulûm-i fıkhiyye de bana göre usûl-i fıkhiyye gibi itibar kılınmak gerektir."⁸ şeklinde ifade eden Cârullah, usûlcülerin aslî delilleri oluşturan Kitap, sünnet, icma ve kıyastan ibaret olan aslî delilleri tetkik metodlarını eleştirir.

"Şeriatın asıllarını, lafzî delâlet ile ilgili konulara hasreden usûl imamlarına pek çok meselede muhalefet ettiğini" ifade eden Carullah, kendi kanaatine göre "ahkâmın kaynaklarının lafzî delalet kısımları ile sınırlandırılmayacağını, şeriatın asıllarının da dörtten ibaret olmadığını" vurgular. "İslâm fıkıhı ve hukuku meselelerinde fıkıh usûlünün gayet büyük önemi olduğunun" altını çizen Carullah, "fıkıh usûlü meselelerinden serbestçe söz etmenin (hürriyetle bahsetmenin) zorunluluğunu" ifade eder.⁹

6

كل دليل شرعي ثبت في القرآن الكريم مطلقاً غير مقيد، ولم يحصل له مخصوص فهو راجع إلى معنى معقول؛ وكل إلى نظر المكلف. وهذا القسم أكثر ما تجده في الأمور العادية التي هي معقولة المعنى؛ كالعدل والإحسان، والعفو والصبر والشكر في المأمورات؛ والظلم والفحشاء والمنكر والبغى ونقض العهد في المنهيات. وكل دليل ثبت فيها مقيداً غير مطلق، وجعل له قانون وضابط فهو راجع إلى معنى تعبدي لا يهتدى إليه نظر المكلف لو وكل إلى نظره. إذ العبادات لا مجال للعقول في أصلها، فضلاً عن كیفيتها. وكذلك في العوارض الطارئة عليها، لأنها من جنسها، وأكثر ما يوجد في الأمور العبادية. وهذا القسم كثير في الأصول المدنية. لأنها في الغالب تقيدت ببعض ما تقدم إطلاقه، أو إنشاء أحكام واردة على أسباب جزئية."

Ebü İshâk İbrahim b. Musâ eş-Şâtibî, **el- Muvâfakât fi Usûli's- Şerîa**, Kahire, 1395(1975), III.22,23.

7 Musa Carullah, **el-Lüzûmiyyat Tercümesi**, s.190.

8 Musa Carullah, **Şeriat Esasları**, s. 13.

9 Musa Carullah, **Halk Nazarına Bir Nice Mesele**, (Neşr. Muhammed Efendi Maksudof),Kazan 1912, s. 45.

Usûl'e dair görüşlerini Ebû İshak eş-Şatibi'nin **el-Muvafakat**'ına yazdığı mukaddimede açıklayan Musa Carullah'a göre:

- a. Klasik usûlcülerin, sadece Kur'an'ın Arapça oluşu, lafız- anlam ilişkisi ve delalet yolları gibi belli konular üzerinde durmaları, Kur'an ile ilgili konuları, nazmın manaya delaleti ve mânânın anlaşılması ile sınırlamıştır.
- b. Hz. Peygamberin Sünneti konusunda, hadisın metni yerine sadece senedin tetkiki ile yetinilmesi, sünnetin delaletinin esneklik ve genişlik kazanmasını engellemiştir.
- c. İcma'nın, bir hükmü, yoruma kapamak için sadece bir metod, bir vesile olarak algılanması yerine, ilmî bir meseleyi *hall u fasl etmek* (çözüme kavuşturmak) için bir delil gibi telakki edilmesi de İslâm hukukunun esneklik ve vüs'at kazanmasında bir engel oluşturmuştur. Ayrıca Musa Carullah'a göre icma teorik bir delil olması bakımından değil, ictimâî, amelî meselelerde tenfiz kuvveti (**icra gücü**) olması cihetiyle muteberdir. İcmanın gücü de hakikatin delili olmasından değil, hükme yürürlük kazandırmasındaki üstün otoritesinden kaynaklanmaktadır.
- d. Nihayet kıyas konusu incelenirken, Kitap, sünnet ve icma ile sabit olan bir hükmü, hükmü belirlenmeyen diğer konulara da geçerli kılmak (**ta'diye, sirâyet**) için aranan şartlar üzerinde durulmuştur. Fıkıh ekollerinin (mezheplerin), kıyasın delil değeri ile ilgili kanaatleri ve aranan bu şartlara bakış açılarının farklılığı, illeti Şâri tarafından belirlenmeyen durumlarda muhtemel pek çok illet aranmasına sebep olmuş ve gerçek illetin (**illet-i müteaddiye**) tespitini zorlaştırmıştır. Bu tür kıyaslar ise ihtilaftan başka bir sonuç vermemiş ve İslâm hukukuna gerekli esnekliği kazandırmamıştır¹⁰. Bir başka ifade ile Musa Carullah'a göre klasik fıkıh usûlcülerinin şer'î delillere bakış açısı, Arap dili ve hadis rivayetinde aranan *şekil şartları* ile ilgili konulardan ileri gidememiştir. Bu yanlışlığa dikkat çeken Carullah, fakihlerin usûl hatalarını da aşağıya iktibas ettiğimiz sert ve küçümseyici cümleleri ile tenkit konusu yapmıştır.

“...bizim fakihler, nazmın delaletine, her nasıl olursa olsun bir rivayetin mevcudiyetine en fazla özen gösterip (itina edip) şer'î hükümleri bu iki esas üzerine bina ederler. Bir rivayet aranıp bulunur ise yahut usûl kitaplarında beyan edilen yolların birisi ile [zorlama (tekellüf) ya da te'vil ile de olsa] nazmın delaleti gûya ispat kılınır ise, o zaman hükümlerin diğer tafsilatından bahsetmezler. Hayatî meselelerin

10 Musa Carullah ,el- Muvafakat'ın önsözüne yazdığı “**el-Muvafakât Neşrine Ait Bir İki Söz**” başlıklı yazı,s.XX-XXI; Musa Carullah, **Kitabu's-Sünne**, s. 102-130.

çoğu ilmi yönden son derece karanlık içinde kalır.
Hayatın intizamına, insanların medenî ihtiyaçlarına
yaklaşık olarak bir paralık önem vermezler.”¹¹

I. MUSA CARULLAH'IN ŞER'Î DELİLLER İLE İLGİLİ GÖRÜŞ VE ELEŞTİRİLERİ

A. Kur'an-ı Kerim ile İlgili Görüşleri

Kasık fıkah usûlü bilginlerini tenkid etmekle beraber Musa Carullah, Kur'an ile ilgili konularda, onlarla aynı kanaati paylaşmaktadır. O'nun Kur'an-ı Kerim konusundaki kanaatlerini şu ifadeleri ile ortaya koymaktadır.

*“Kur'an-ı Kerim, Rabb-i Hakîm'den Cibrîl-i Emîn vasıtasıyla Nebiy-i Kerîm kalbine inmiş en son semavî kitaptır.”*¹²

*“Kur'an-ı Kerim köhnemiş, eskiyip değerini yitirmiş bir kitap değil, aksine insanlığın mutluluğunu sağlayacak talimat ve hükümleri, ya doğrudan ya da dolaylı olarak (kıyasen) kapsamaktadır.”*¹³

*“Tilavet, yalnız Arapça nazm ile olur”*¹⁴

*“Namaz rekâtlarında, zikirlerde, sevap kasdıyla okumada ve istidlâl hususlarında sadece Arapça nazm muteber olur..” “Farz namazların rükünleri, ayetlerin tercümeleri ile eda edilemez...”*¹⁵

*“Kur'an'da yer alan bir kelamın zahirine tâbi olur.”*¹⁶

*“Zahirine hamledilmesi gereken bir söz, te'vil edilmez.”*¹⁷

*“..Kur'an'ın hem nazmı hem de manası muteberdir.”*¹⁸

11 Musa Carullah, “el-Muvafakât Neşrine Ait Bir İki Söz” s. XXII.

12 Musa Carullah, **Halk nazarına**, s. 85

13 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç (İçtihat Kitabı)**, sadeleştiren Yusuf Uralgıray, Ankara 1975, s.XXI.

14 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s. 86.

15 Musa Carullah, **Halk nazarına**, s. 86.

16 Musa Carullah, **Kitabu's-Sünne**, Bhopal 1945, s.103.

17 Musa Carullah, **Kitabu's-Sünne**, s. 103, 104.

18 Musa Carullah, **Şeriat Esasları**, s. 64; Musa Carullah, **Kitabü's-Sünne**, s. 104.

Bu ifadelerden Musa Carullah'ın Kur'an anlayışının Kur'an-ı Kerim'i, **nazım** ve **mânâ**'dan oluşan bir bütün olarak telakki eden klasik usûlcülerden farklı olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁹

B. Hadis ve Sünnet Anlayışı

Musa Carullah'ın sünnet anlayışı da²⁰ klasik usulcülerden pek farklı değildir. Sünnetin, genellikle Kur'an'ın müşkil ve mücmel hükümlerini tafsîl, tefsîr ve tebyîn ettiğini kabul eden Carullah, ancak hadis ve Sünnetin bütün fonksiyonunun sadece bundan ibaret olmadığını, Kur'an'da açıklanmayan konularda sünnetin müstakil bir hüküm kaynağı olduğunu da ilave etmektedir. Hadislerin bu hayati konumu dolayısıyla sıkı bir tenkide tabi tutulması gerektiğini savunan Carullah, Kur'an ve sünnet mutabakatına, teknik ifadesiyle **Hadis'in Kur'an'a arzı**'na hassasiyet gösterir.²¹ Musa Carullah, büyük önem attığı hadis ve sünnetin bağımsız bir kaynak; Hz. Peygamber'in de şâri olmasını²² onun masum olması ile temellendirir.²³ Ancak ona göre kanun koyma yetkisi, İslam toplumunun müçtehidlerine de ihsan kılınmıştır. O, **يا ايها الذين امنوا اطيعوا الله واطيعوا الرسول واولي الامر منكم** "Ey iman edenler, Allah'a itaat edin, Peygambere ve sizden olan ülü'l-emr'e (idarecilere) itaat edin"²⁴ ayetine dayanarak ilim ve ihtisas ehlinin kararlarının da Allah ve Resûlü'nün hükümleri gibi geçerli (**nâfiz**) olduğunu kabul eder ve bunlara itaati vacip (zorunlu) görür.²⁵

Musa Carullah'ın, İslâm alimlerinin, hadis tenkidinde sadece râvileri incelenmek ile yani, senet (**ricâl**) tenkidi ile yetindikleri, buna karşılık metin üzerinde durmadıkları, bunun ise Sünnet'in delâletine esneklik ve genişlik kazandırmadığı şeklindeki genelleyci, indirgeyici anlayışına, fıkıh usûlü açısından katılmak mümkün değildir. Zira özellikle hanefî usûlcülerin eserleri, (örneğin Abdulaziz el Buhârî,

19 Musa Carullah, **Şeriat Esasları**, s. 64.

20 Musa Carullah'ın Peygamberimiz'den bahsederken "**resûl-i hakîm**", "**şârii hakîm**", "**seyyidu'l-vücûd**", "**pâdişâh-ı nebî**" ve "**şârii kebîr**" gibi ifadeler kullanması, Hz. Peygamber'e olan bağlılığının derecesi hakkında ip uçları vermektedir. Bkz. Carullah, **Hatun**, s.9,33,53,65,68,70; Carullah, **Büyük Mevzularda Ufak Fikirler**, s.7,10,15; Carullah, **Halk Nazarına**, s.21,57; Carullah, **Şeriat Esasları**,s.5; Carullah, **Şeriat Niçin Rü'yet'e İtibar Etmiş**, Kazan, 1910, s.21,26,29,32,34,36...

21 Carullah, bu bağlamda "fakirlik övünç kaynağıdır" **الفقر فخرى** ile "fakirlik nerede ise küfürdür" **كاد الفقر أن يكون كفرا** hadislerini tahlil eder. Bkz. Carullah, **Büyük Mevzularda Ufak Fikirler**,s.9.

22 Musa Carullah, **Şeriat Esasları** s. 14-15. Carullah aynı eserinde dayandığı Kur'an ayetlerine de atıf yapmaktadır. Bkz. ss.14-15.

23 Musa Carullah, **Büyük Mevzularda Ufak Fikirler**, s. 9.

24 Nisa, 59.

25 "Nebî, şâri'dir, şeriat vazeder, şâri'lik şerefi, kanun vazetme iktidarı İslâm toplumunun (ümme-tinin) fertlerine, müçtehidlerine de ihsan kılınmıştır". Musa Carullah, **Şeriat Esasları**,ss.14-15.

Keşfü'l-Esrâr, III/19; es- Serahsi, **el- Usûl**, I/364, Sadruş Şerîa, **et-Tavdîh**, II/7) hadis tahlilinde senet (ricâl) tenkidi ile yetinilmediğini, metin (muhteva-içerik) tenkidinde hassasiyet gösterildiğini açık olarak ortaya koymaktadır.

C. İcma ile İlgili Görüşleri

Masum olduğunu kabul ettiği için Hz. Peygamberi de şâri olarak kabul eden ve O'nun sünnetini, Kur'an'ın yanında başlı başına bağımsız bir hüküm kaynağı olarak kabul eden Carullah, Nisâ Sûresinin 59. ayetine dayanarak İslâm toplumunun müç-tehitlerine de kanun koyma yetkisinin tanındığını kabul eder.²⁶ Nisbeten durağan (static) olan hukuk ile, sürekli olarak değişebilen (changeable) ve farklı vecheler alan sosyal hayattaki olaylar arasında temel sabiteleri koruyacak ancak uyumlu değişimi ve esnekliği (flexibility) de sağlayacak dinamik bir hukukî bünyenin mevcudiyeti sağ-lıklı bir toplumsal değişim için de zorunludur. Bu değişimi gerçekleştirmede icma, hayati bir fonksiyon icra etmektedir. Bu tarihi ve sosyal realite nasıl tartışılmayacak kadar bedihi bir gerçek ise Musa Carullah'ın klasik usulcülerin; ic-mayı, şer'i bir hükmü yoruma kapamak için sadece vesile olarak telakki etme ye-rine, ilmi bir meseleyi çözüme kavuşturmak için bir delil gibi telakki eden anlayışlarının İslâm hukukunun esneklik ve vüs'at kazanmasına engel teşkil ettiği şeklindeki iddiası da en az o kadar tartışmaya açıktır. Çünkü Musa Carullah'ın tasvir ettiğinin aksine İslâm hukukunda icma genellikle, bağımsız bir hüküm kaynağı ola-rak kabul edilme yerine, bir tekit unsuru olarak görülmüş, şer'i bir hükmü algılama ve yorumlamada ictihat farklılığının olmadığını vurgulamak için kullanılmıştır. Musa Carullah'ın "ümmetin icmai masumdur, ittifak ederlerse isabet ederler. Doğru, icmain dışında olamaz; zararda, sapıklıkta, hata'da ümmetin icmai mümkün değildir."²⁷ şeklinde özetlediği anlayışı, klasik fıkıh usûlü ki-taplarında لا تجتمع امتي على الضلالة²⁸ ibaresi ile yer almakta ve yukarıda da ifade edildiği gibi genellikle bir te'kit unsuru olarak görülmektedir. Ancak, imamın ma-sumiyeti ve yanılmazlığı anlayışını savunan şîa'ya karşılık, Musa Carullah'ın ümmet'in (ma'şerî vicdanın) yanılmazlığını, yani bütün bir toplumun yanlışta ittifak etmeyeceğini, bunun tabi bir sonucu olarak da İcma'nın bağlayıcı bir otorite olduğunu benimseyen ehl-i sünneti ön plana çıkarması, orijinal bir görüş niteliği ar-zetmektedir.

26 Musa Carullah, **İslâm'ın Eflibası**, s. 42.

27 Musa Carullah, **İslâm'ın Eflibası**, s. 42.

28 Ebu Davud, **Fiten**, 1; Tirmîzî, **Fiten**, 1; İbn Mâce, **Fiten** 8.

D. Kıyas Anlayışı

Kıyas'ın²⁹ unsurlarının hükmü *malum* olan fert (**asıl**); hükmü *matlup* olan fert (**fer'**); hükmün kendisi (**hüküm**) ve hükmün illeti (**illet**) الوصف الجامع ten ibaret olduğunu belirten ve bu konuda klasik usulcüler ile aynı kanaati paylaştığı anlaşılan³⁰ Musa Carullah, illet konusuna özel bir önem verir. O'na göre "İslâm Hukukunda keyfî ve havât olarak vazedilmiş hüküm yoktur, her hükmün bir illeti, bir maslahatı vardır.³¹ Yine onâ göre "Kur'an'da kıyas, kesin olarak şer'i hükmünün ne olduğu araştırılan (**matlûb**) tâlî meselelerde burhan olarak gelmiştir."³² Kısaca Carullah'ın, kıyasın tanımı ve kapsamı konusundaki kanaati de klasik İslâm hukukçularından farklı değildir. Bu bakımdan Musa Carullah'ın "Uzun Günlerde Oruç" isimli kitabı (s. 150-204) kıyas konusunda pekçok fıkıh usulü kitabında bulunmayan teknik ayrıntıları ve önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Ancak Onun, kıyas'ı hukuki konulardan değil, kevnî (**kozmik**) ve itikâdî (**teolojik**) konulardan örneklendirmesi çok ilginçtir.

Musa Carullah'ın, Hz. İsa'nın babasız yaratıldığını ve Allah'ın oğlu olmadığını ispat sadedinde O'nu Hz. Adem'e kıyas etmek üzere "Allah nezdinde İsa'nın durumu, Adem'in durumu gibidir Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona "ol!" dedi ve oluverdi" ان مثل عيسى عند الله كمثل آدم خلقه من تراب ثم قال له كن فيكون³³ ayetine dayanarak

Hız Adem'i	: asıl,
Hız İsa'yı	: fer',
Allah'ın iradesine göre yaratılışı	: illet,
(alâ hasebi'l- irade kevn)	
babasız yaratılışı ise	: hüküm
(vücûd min ğayri eb)	

olarak örnekleme; ya da كما بدأنا أول خلق نعيده "O gün göğü, kitapların sayısını (yazılı kağıtların tomarını) dürer gibi düreriz. Onu tekrar ilk yarattığımız hale getiririz..."³⁴ ayetine افعبينا بالخلق الأول "Biz ilk yaratılışta acizlik mi gösterdik. Hayır,

29 "Ehl-i usûlün beyanına göre kıyas, câmiin yani (hem asılda hem de fer'de bulunan ve hükme müessir olan ortak nitelik(ler) vücudu ile, yahut fârik'ın (yani kıyas'ın gerçekleşmesine müessir olmayan farklı nitelikler) ademi (yokluğu) ile, hüküm-i asl'ı (aslın hükmünü) fer-i matlûb'a ta'diye etmektir". Kıyas matlûb, lakin malum değil bir hükmü mizan-ı şer'iyye ile vezn edip, bir mikyas-ı şer'iyye ile zer' edip ispat etmektir..." vd. Bkz. Carullah, **el-Lüzûmiyât, Tercümesi**, s.190.

30 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s. 170.

31 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s. 173

32 Musa Carullah, **el- Lüzûmiyât Tercümesi**, s. 193.

33 Al-i İmrân suresi, 59.

34 Enbiya Suresi, 104.

onlar yeniden yaratılmaktan kuşku içindeler”³⁵ ayetine ve وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولَى “Herhalde ilk yaratmayı bildiniz. Düşünüp ibret almanız gerekmez mi?” ayetine³⁶ dayanarak

ilk yaratılışı (halk-ı evvel)	: asıl,
haşr’i (mahşerde bir araya toplama)	: fer’,
umûmî kudreti	: illet,
yeniden diriltmeyi (ihya)	: hüküm

olarak kabul etmesi; Yine, “Allah size kendinizden bir örnek getirmektedir. Emriniz altındaki köleleriniz içinde, size verdiğimiz rızıklarda (birbirinizden çekindiğiniz gibi kendilerinden çekineceğiniz derecede sizinle eşit haklara sahip) ortaklarınız var mı?..” ضَرْبَ لَكُمْ مِثْلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ “ayetini³⁷, Allah’ın birliğine ve putların (**esnâm**) kainatın (varlığın) yaratılışında bir dahli olmadığına delil olmak üzere

abid’i (köleler-kullar)	: asıl,
putlar’ı	: fer’,
memlûkiyet’i (kölelik) ise	: illet
ortaklığın olmaması’nı	: hüküm,

olarak kabul etmesi,³⁸ kelam ilmi açısından gerçekten çok mükemmel usulüne uygun ve makul kıyas ve istidlâl örneklerdir, ama fikhî kıyası bu şekilde örnekleme nin herhangi bir hukukî meselenin çözümüne yardımcı olacağını düşünemiyoruz.

Musa Carullah, klasik usûl kitaplarında yer alan kıyasların yanlışlığını, buna karşılık kendi verdiği kıyas örneklerinin orijinalitesini ifade etmek üzere:

“ehl-i hak ve adl’in, nakl-i sahîh ile akî-ı sarîh’in harfen bi harfin tevâfuk ve tetâbuklarını ortaya koyduklarını” ifade ettikten sonra “...lakin şu kadarını da da ifade etmek gerekir ki İslâm mezhepleri, fıkıh kitaplarında, kelam kitaplarında batıl görüşler, fâsit kıyaslar o kadar çoktur ki o görüşler seçilerek toplansa

35 Kâf Suresi, 15.

36 Vâkua Suresi, 62.

37 Rûm Suresi, 28.

38 Musa Carullah, s.193. Musa Carullah’ın bu kanaatlerini, fıkıh ile ilgili bir kitabında değil de Ebu’l-a’lâ el- Maarî ’nin şiirlerini tercüme ettiği **el-Lüzûmiyât Tercümesi**’nde ortaya koyması ise ayrıca tartışılması gereken bir durumdur.

hiç kuşkusuz gayet büyük bir kitap meydana gelir "39
şeklindeki mübalağaya varan cümleleri de dikkati çekmektedir.

Musa Carullah'ın verdiği kıyas örnekleri, kıyasın unsurlarını ihtiva etmesi bakımından gerçekten orijinaldir, ancak, fukaha'dan kendisinin yaptığı türden kıyas yapmalarını beklemesi, kelamcının işini fakih'e yaptırmak demektir. Kaldı ki özellikle hanefî fukahasının, zaten hukukî problemlerin çözümünde, kıyası yeterince kullandığı, hatta illet'in gizli fakat daha güçlü olduğu durumlarda açık illeti terkederek gizli ancak daha güçlü olan illeti esas aldıkları ve hakkaniyet ilkelerine daha uygun olan **istihsan**'a yöneldikleri de bilinmektedir.

II. KLASİK İSLÂM BİLGİNLERİNE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER

Musa Carullah'ta yer yer hakarete varan eleştirel bir üslup ve mantığın hakim olduğu görülmektedir. O, İslâm Dünyasında yaygın olan fıkıh usûlü kitaplarının, Kur'an ve Sünnet'in amaçlarını anlamada yetersiz olduğu kanaatindedir.

*"İslâm Dünyasında yaygın olan usûl-i fıkıh kitaplarının hiçbirisi Kur'an ve Sünnet'in en büyük ve şer'i maksatlarını ne icmalî ne de tafsîlî olarak beyan etmemiş, şariat ile insan hayatı arasındaki münasebetleri kısa bir söz ile de olsa göstermemiş, insanlığın ihtiyaçlarını genişçe ele almak bir tarafa, icmalî olarak bile bahsetmemişlerdir. Bu sebeple usûl-i fıkıhın çerçevesi son derece dar olmuş, fikhî ilimlerimiz bin yıl önce ne ise öyle kalmıştır."*40

cümleleri, kendisinin bu konu ile ilgili kanaatini ortaya koymaktadır. Klasik İslâm hukukçularının Şer'i delillere ve hükümlere bakış açısındaki yanlışlığın fıkha da yansıdığını ifade eden Carullah'ın, isim vererek meşhur usûl kitaplarını eleştiri konusu yaptığı görülmektedir. "Şer'i ilimlerimizin özellikle de fıkıhın kısımları, kanaatimce şer'i delillerle şer'i hükümlere bakış açımızdan, yani usûl-i fıkıhtan kaynaklanmaktadır."41 diyen Carullah, İslâm dünyasında yaygın olan fıkıh usûlü kitaplarının yukarıda eksiklikleri belirtilen metod ile yazıldığını belirtir ve şöyle bir eleştiri yöneltir:

"Taassup edecek insan inkâr edebilirse de insaf eden kimse, hiç bir zaman inkar edemez ki bugüne kadar İslâm dünyasında kabul görmüş, et-Tavdih, Pezdevî, Fusûlü'l- Bedâi, et-Tahrîr, Cem'u'l-

39 Musa Carullah, *el-Lüzûmiyyât Tercümesi*, s.191-192.

40 Musa Carullah, *"el-Muvafakat Neşrine Ait Bir-İki Söz"*, s. XXII.

41 Musa Carullah *"el-Muvafakat Neşrine Ait Bir-İki Söz"* başlıklı önsöz, s. XXII.

Cevâmî', el-Mahsûl, Minhâcu'l- Vusûl, et-Tenkîh, Müsellemü's- Sübût... gibi usûl kitapları, yukarıda ifade edilen taleplerin binde birine bile yeterli olacak derecede değildir."⁴²

Musa Carullah, "...usûl-i fıkıh kitaplarının hiçbirini..., hiç bir zaman...." vb. ifadeler ile genelleme yapmaktadır. Halbuki ما من عام الا وقد خص منه البعض yani, "istisnası olmayan hüküm yoktur." kuralı, fıkıh usûlünün genel ilkelerinden birisidir Kaldı ki onun eserlerinde, sadece ismini zikretmekle yetindiği bu usûl kitaplarına her hangi bir mesele için bir kez atıf yapıldığı da görülmemektedir. Bu bakımdan Carullah'ın iddiası teorik kalmakta ve somut olarak örneklendirilmemektedir.

Carullah, fukahanın, mantık ilmini, doğruyu aramada bir metod olarak kullanmak yerine, kendi görüşlerinin diğer mezheplere üstünlüğünü ortaya koymada bir araç olarak kullanmalarını da eleştirir. O'nun:

*"İslâm hukukçuları hatadan korunmak için yazılan mantık kitaplarını taklit ettikleri için veya kendi mezheplerinin diğer mezheplere üstünlüğünü ortaya koyabilmek amacıyla fıkıh usûlü kitaplarında beyan edilen delillere "ispat vasıtası" olarak fazilet atfetmiş, bunların beyan ve hidayet vesilesi olma faziletlerini ihmal etmişlerdir"*⁴³

şeklindeki cümleleri, bu konu ile ilgili kanaatlerini dile getirmektedir. Carullah'a göre "İslâm hukukçuları özellikle kıyas konusunu beyan ederken münazarayı sadece muhalif görüşlere üstün gelmek amacıyla kullanmışlardır. Bunun sonucu olarak da "kıyas", fıkıh usûlü, yani metodoloji konusu olmaktan çıkmış, münazara usûlü (tartışma metodolojisi), hatta nerede ise cêdel (diyalektik) usûlü olmuştur."⁴⁴

Carullah'ın tenkid ve hakaret cümlelerinden fukaha da nasibini alır. O, fakihlerin, İslâm fıkının tedvininde **haram-helâl** mantığı yerine, **maslahat-mefsedet** anlayışını esas almamalarını eleştirir ve üzülür.⁴⁵ Ancak tekrarlamak gerekir ki, haram-helâl mantığı, zaten maslahat ve mefsedetin din dili ile ifadesinden başka bir şey değildir. Haram ve helâl'in sosyal hayattaki ifadesi, **fay-dah-zararlı**; hukuk dilindeki (teknik) ifadesi ise **emir** ve **yasaktan** ibarettir. Tabii olarak hukuk dilindeki veya sosyal bilimlerdeki bu terimler din dilinde, **helal** ve **haram** kavramları ile ifade edilecektir. Başka bir ifadeyle İslâm'ın helal ve haram

42 Musa Carullah "el-Muvafakat Neşrine Ait Bir-İki Söz" başlıklı önsöz, s. XXII. Fıkıh Usûlü ilmine metodik eleştiriler yöneltmesine rağmen bu ilme çok büyük bir değer veren, Carullah kelâmı bir ilim olarak kabul etmemekte, hatta onu "pratik faydası olmayan boş sözler" olarak nitelendirmektedir, bkz. Musa Carullah Halk Nazarına, s.3, 17, 37.

43 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s. 154.

44 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s. 154.

45 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.3.

anlayışı bunların hepsini zaten kapsamına almaktadır.

Musa Carullah'ın eleştirilerinde bazen maksadını aşan ifadeler kullandığı, zaman zaman bu ifadelerin hakaret boyutuna ulaştığı da görülmektedir. O'nun "... biz o vakit fıkıh ilimlerini, **Kuhistânî ve İbn Âbidîn gibi cehele taraflarından** te'lif olunmuş **Câmiu'r-Rumûz**'lardan, **Reddû'l-Muhtâr**'lardan ibaret hayal eder idik..."⁴⁶ şeklindeki (cehele gibi) mübalağa sıygalı hakaretâmiz ifadeler ile yaşadıkları döneminin meşhur İslâm hukukçuları olan **Kuhistânî ve İbn Abidîn** gibi alimleri cahillik ile itham etmesini, tarihimizdeki ilim ahlâkı ile bağdaştırmak mümkün değildir. "... biz ol vakit usûl-i fıkıhı; Kur'an âyetlerini te'vil, Hz. Peygamber'in hâdislerin de tekzip etmek için vaz' olunmuş külliyyâtтан ibarettir itikat eder idik. Bizim itikadımızda usûl-i fıkıh, **et-Tavdîh, et-Telvîh, Cem'u'l-Cevâmi, Minhâcu'l-Vüsûl** gibi kitaplarda beyan olunmuş mesâil-i lafziyye ve kavâid-i mantikiyye ile ihtilâfât-ı kelâmiyye'den ibaret idi."⁴⁷ gibi ifadelerde de tenkid sınırlarının zorlanarak hakarete doğru gidildiği dikkati çekmektedir.

"... alınız Gazâlî gibi büyük imâmın kalemiyle yazılmış **Tehâfüt**'ü, alınız İbn Rüşd gibi güzel bir mütefelsif (felsefeci) in kalemiyle yazılmış **Tehâfütü't-Tehâfüt**'ü, söyleyiniz şu iki kitap gibi kitaplarda kıymeti olan bir söz, faydası olan bir fikir olabilir mi?"⁴⁸ Ona göre "... Taftazani asrından sonra şerhler ve haşiyeler Türkistan, Hindistan, İran, Türkiye, Arabistan, Rusya... medreselerini çekirge gibi, karınca gibi istila etmiştir."⁴⁹ "... genellikle fıkıh, kelâm, mantık, usûl, tefsir, nahiv, sarf, hikmet... kitaplarındaki yazılmış şerh ve haşiyelerde akıldan, fikirden, İslâmiyetten bir eser bulunur mu?" diye sorar.⁵⁰

Bağlı olduğu ulvî ve evrensel değerlerin erozyona uğradığını, İslâm dünyasının sürekli kan kaybettiğini gören, hatta yaşayan Carullah, belki de bunun verdiği isyan halet-i rûhiyesi ile pek çok olumsuzluğa reaksiyon gösterir. Hatta zaman zaman O'nun isyanı, öfkesi ve tepkisi yukarıda da ifade edildiği gibi hakaret sınırına varır. Ancak O, öfkesinde de samimidir. Kullandığı sert üslubun farkında olan Musa Carullah, fıkıh mezheplerine ve kelâmcı fırkalarına "din'e olan ihlâs ve kuvvetinden dolayı" ağır eleştiriler yönettiğini açıklama zarureti hissederek.⁵¹ O'nun:

46 Musa Carullah, **Edebiyât-ı Arabiyye ve Ulûm-i İslâmiyye**, (Neşr. Maarif Kütüphanesi), Kazan. ty. s.3,5.

47 Musa Carullah, **Edebiyât-ı Arabiyye**, s.3.

48 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.17.

49 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.18.

50 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.18.

51 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s. 5.

*"Büyük müctehitlere muhalefetim hiçbir surette hevâ ve vehm iktizasıyla değil, belki delil ve maslahat talebi ile idi. Böyle muhalefetlerde ben, inşaallah ma'zurum."*⁵²

şeklindeki ifadeleri bu konudaki samimiyetinin tezahürüdür. Bu durum Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin de dikkatinden kaçmamış ve kendisini şu takdirkâr ifadeler ile övmüştür:

*"...Musa Efendi'de (Carullah'ta) bir haslet daha hissettim: Dînî konularda, karşısına lâubâlî birisi çıkarsa, bu sefer kendisi mu'teriz (tepkici, karşı) bir tavır alıyor, şer'î hükümlerin üzerine titreyen bir muhafazakâr gibi onları müdâfaa ediyor. **"Büyük Mevzûlarda Ufak Fikirler"** isimli eseri mütalaa olunursa bu hakikat anlaşılır..."*⁵³

Musa Carullah'ın hem ilmî yeterliliği, hem de Kur'an-ı Kerim ve Peygamberimiz hakkında mü'min bir insanın ağzından çıkabilecek gayet tazimkârâne bir dil kullanması, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi tarafından da takdir edilmiştir. Bu bakımdan Mustafa Sabri, Carullah'ı:

"...son zamanlarda (kendi dönemini kastediyor) zuhûr eden bir İslâm müceddidi olarak" telakki ederek hem ilmî yönden "onu bütün sermayelerini batı eserlerinden alan ve İslâm ilimlerine yabancı kalan ...ve bu konular hakkında fikir beyan etme hakkı bulunmayan diğer mücedditlerden"; hem de samimiyet açısından "halk arasında kendisine bir mevki edinmek veya İslâm Dinini daha gizli ve daha sistematik bir aletle baltalamak isteyen mücedditlerden"

farklı olarak değerlendirmiştir.⁵⁴

III. FIKIH MEZHEPLERİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Kendisini herhangi bir mezhep ile kayıtlı görmeyen Carullah'ın, genellikle mezhepler ile ilgili tenkidlerinde ölçülü ve saygılı bir üslûp kullandığı dikkati çekmektedir. Musa Carullah bir yandan İslâm mezheplerine, bu mezheplerin mu-

⁵² Musa Carullah **Halk Nazarına**, s.43,44.

⁵³ Mustafa Sabri, **Yeni İslâm Müctehitlerinin Kıymet-i İlmîyyesi**, Dârul-Hilâfe, 1335, s.10. Hem Musa Carullah'ı, hem de Mustafa Sabri'yi yakinen tanıyan Yusuf Uralgıray, Mustafa Sabri Efendi'nin "Kendisiyle tartışılacak yegane alim'in Musa Carullah olduğunu" söylediğini kaydetmektedir. Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s. XXV.

⁵⁴ Mustafa Sabri, **Yeni İslâm Müctehitlerinin Kıymet-i İlmîyyesi**, s.5-6

kallitlerinden daha çok saygı gösterdiğini ifade ederken; diğer yandan yakîni imanı ile İslâm'ı da, mezheplerden üstün tuttuğunu belirtir. Bu bakımdan O, klasik İslâm Hukukçularını çok takdir eder. Bir örnek olmak üzere Carullah, meşhur hanefi hukukçu İmam Muhammed Şeybanî'nin fıkıhın tedvinindeki önemli hizmetlerine atıfta bulunduktan sonra şunları kaydeder:

“... Şeybânî hazretleri ne kadar büyük himmetli fakih müçtehit imiş ki, ilm-i fıkıhı, ulûm-i riyaziyyeye (matematik ile ilgili ilimlere) muhtaç olma zilletinden kurtarmak için fakihlere mahsus hesap, fakihlere mahsus cebir ihtira etmiş (ortaya koymuş) tir.”⁵⁵

Musa Carullah, bazı eserlerinin satır aralarında, İslâm dünyasında ilim ve irfan yolunun kapanmasında; Kur'an-ı Kerim'in kendi mezheplerinin dar çerçevelerine soktukları; ictihat müessesesine teorik planda olmasa da fiilen (pratik olarak) işlerlik kazandırmadıkları ve taklitin kökleşmesinde önemli sorumlulukları bulunduğu gerekçesiyle İslâm hukukçularına⁵⁶ da ciddi eleştiriler yöneltir⁵⁷ ve “ictihad kapısının kapanmasının, müslümanları eski çağlarda yaşattığını”⁵⁸ ileri sürer. O, “İslâm hukuku” ile “İslâm hukuku kitapları”nı da birbirinden ayırır. O'nun, bu konuya ilişkin görüşlerini aşağıdaki ifadeleri ortaya koymaktadır:

“Şeriat-ı İslamiyye mensuh olmaz, sonsuz kalır demek, İslâm hukuku kitaplarında yazılı olan fer'i hükümler ebedi olarak kalır manasına değildir. Şeriat-ı İslamiyye, ebedî bir şer-i semâvîdir. Lakin İslâm hukuku eserlerinden istihraç kılınıp yazılmış hükümlerin her biri değiştirilebilir, bunu çok iyi anlamak lazımdır.”⁵⁹

Bununla birlikte, Musa Carullah'ın olanca gayret ve samimiyetine rağmen ele aldığı meseleleri sadece sorguladığını, fakat çoğunlukla bir çözüm yolu teklif etmediğini de önemli bir husus olarak belirtmek gerekir. Yukarıdaki büyük iddiaların sahibi olan Carullah'ın, kanaatlerini ortaya koyan çağdaş ve sistematik bir fıkıh usûlü kitabı yazmak yerine, kendisinden yaklaşık 600 sene önce yaşayan ve 790/1388 yılında vefat eden ebû İshak eş-Şâtibî'nin **el-Muvâfakât** isimli eserini tavsiye etmekle yetinmesi şaşırtıcıdır, belki de yadırganacak bir husustur. Tavsiye ettiği eser gerçekten fıkıh usûlünün klasikleri arasında yer alan önemli bir kaynaktır. Ancak hukukun temel sabiteleri korunmak şartıyla sürekli olarak değişen hayat

55 Musa Carullah, **Edebiyât-ı Arabiyye**, s. 6.

56 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s. 49.

57 Musa Carullah, **el-Lüzûmiyyat Tercümesi**, s.193.

58 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s. XX.

59 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.132.

şartlarına göre yeniden te'lif edilecek çağdaş kitaplarla sosya hayatın yeniden yorumlanması ve hukukun donukluktan kurtarılması gerekir. En azından Carullah'ın yenilikçi (**tecdid yanlısı**) anlayışı bunu gerektirir.

IV. MASLAHAT VE HÜSÜN-KUBUH İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Onun fıkıh anlayışında her fıkhi hükmün gerçekleştirmeyi amaçladığı **maslahat** kavramı, önemli ve belirleyici bir faktör konumundadır.⁶⁰ O'na göre her hükmün bir maslahatı vardır.⁶¹ Carullah, kamu yararını (içtimai menfaatleri) elde etmeyi ve bunları tehdit eden mefsedetler ile mücadeleyle esas alan bir fıkıh anlayışından yanadır. Zaten O'na göre **içtimai menfaatleri** (kamu yararı)⁶² gözetmeyen bir hukuk sistemi, kendisini yenileyip yürürlükte kalmaya devam edemez. Bu anlayışı ile Carullah, adeta Şeriatın maksatları (**makâsıdu's-şerîa**) ile toplumsal menfaatleri aynılaştırır. Bu tasviri ile Musa Carullah makalemizin başında da ifade edildiği gibi hukuku, bir sosyal bilim dalı olarak mütalaa etme temayülü içindedir. İslâmı nitelemek üzere genellikle "**şeriat-ı içtimaiyye**" kavramını kullanmasından⁶³ hareketle onun, *sosyal hukuk* taraftarı olduğunu ifade etmek mümkündür.

Carullah'ın, hüsün ve kubuh konusunda hanefilerin görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. O, konu ile ilgili olmak üzere bu meselenin akliliğini benimseyen *mu'tezile* ile; şer'iliğini benimseyen *eş'ariler*'in görüşlerini özetler ve en uygun olan anlayışın, hüsün ve kubuh'un akliliğini kabul eden, ancak akli tek hakim yegane belirleyici kabul etmeyen hanefilerin anlayışı olduğunu vurgular.⁶⁴

O, hüsün ve kubuh meselesini fıkıhın felsefesi ve mihreri kabul eder. "...gelecekte islâm hukuk felsefesi tedvin kılınacak olursa, öyle meseleler fıkıh mezheplerinin esası gibi itibar kılınacaktır."⁶⁵ diyen Carullah, **teklif**'in (yü-

60 Musa Carullah, *Halk Nazarına*, s.65; Carullah, *el- Lüzûmiyât Tercümesi*, s.136, 176.

61 Musa Carullah, *Uzun Günlerde Oruç*, s.173. "... İslâm ehlinin maslahatı nerede olursa, o muayyen olur". bkz. Carullah, *el- Lüzûmiyât, Tercümesi*, s.136; "... mahall-i ihtilafta mizan-ı hakikat maslahattır, maslahat nerede olur ise o kavi (görüş) hak (doğru) olur, zira İslâm, hayat-ı insaniyeti ıslah için gelmiştir. Hey'et-i içtimaiyyede (toplumda) faydası, salâhi olmayan şey, hükm-i şeriat olamaz." Carullah, *el-Lüzûmiyât Tercümesi*, s.176.

62 Musa Carullah, *Halk Nazarına*, s.78. Ona göre "semavi kitapların biri, ilahi iradeye, diğeri de insanlığın bu iradeye uymasına ilişkin olmak üzere iki yön bulunmaktadır. İlahi irade açısından semavi kitapların her biri mutlak olup hiçbir şart, hiçbir hadd yoktur. Bu durum *أفعال الله لا تعال بالأغراض* şeklinde ifade edilir. İnsan açısından ise semavi kitapların her biri, bila istisna mahduttur, maslahat bulunması şartı vardır". Musa Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s.21.

63 Musa Carullah, *Halk Nazarına*, s.3.

64 Musa Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s.23-26.

65 Musa Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s.21.

kümlülüğün) merkezine, **fayda-zarar** yerine, **sevap-azap** konseptlerinin yerleştirilmesine de karşı çıkarak tenkid eder. Bu nedenle O, dini-şer'i değer yargıları olan kavramları da kendi hukuk anlayışına uygun olarak yorumlama temayülü gösterir. Bu husustaki kanaatini:

"... fakihlerin örfüne göre şu fiil haramdır demek, o fiilin faili muazzeb olur, uhrevi yönden cezalandırılır demektir, ama benim anlayışımda şu fiil haramdır demek, o fiilin zararı var, mefsedeti var demektir."⁶⁶

şeklinde özetleyen Carullah, fakihlerin **hüsün-kubuh** anlayışının da yanlış olmadığını, ancak İslâm gibi "**şeriat-ı içtimâiyye**" ahkâmına kendi görüşünün daha uygun olduğunu ifade eder⁶⁷ ve bu kanaatini de şu şekilde gerekçelendirir:

"Ahiret azabı her ne kadar hak ise de, içtimâî (sosyal) hayat hükümlerine hiçbir şekilde esas olmaz, sadece tahrim değil, bütün teklifler âkıbet kanununa tâbidir. Zira "şeriat-ı içtimâiyye"de de sadece içtimai menfaatleri talep, içtimai mefsedetleri def' esaslarına te'sis kılınabilir".⁶⁸

O, imanın da sosyal hayatta tezahür etmesi gerektiğini savunur. Ona göre "imanda da dinde de hakkaniyetle beraber siyasi ve sosyal faydalar bulunmak gerekir." Ona göre iman, insanın, Allah'ın dergâhına iltica etmesidir. İman; insan ile yaratıcısı arasında mukaddes bir bağıdır⁶⁹, ayrıca "imanda resmiyet yoktur, imanın mezhepleri de yoktur."⁷⁰

Carullah'ın bu ifadelerinden, şekilci olmadığı anlaşılmaktadır. Carullah, bu anlayışını kamu hukukuna da yansıtır. O, "imani yalnız kalpte gizli olan itikattan ve dildeki ikrardan ibaret kabul etmenin, İslâm'ın fesadına sebep olacağını" ifade eder. Yine Ona göre:

"kişisel iman; itikat, güzel amel ve güzel ahlaktan ibarettir. Ancak kamu hukuku, devletin umûr-i umûmiyesi (kamu yönetimi) açısından ise iman; adalet, salâh, emanet ve hakkaniyetten ibarettir. Bir insanın hıyaneti, fesadı, zulmü ve zararları gözle görünürken, kalbindeki gizli itikadının, anlamsız ikrarının hiçbir önemi kalmaz... İdare işlerinde, si-

66 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.3.

67 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.3.

68 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.3.

69 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.60,78.

70 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.61.

yaset umurunda iman-küfür yoktur; sadece adalet-zulüm vardır..."⁷¹

Sevap-azap esasına dayalı hukuk anlayışına karşı çıkan Carullah, bu kanaatini de:

"... eğer ulûm-i fıkhiyye tedvin kılınırken şu esas (fayda-zarar) temeli üzerine te'sis edilmiş olsaydı bu gün en güzel "**şeriat-ı içtimaiyye**" İslâmiyet olur idi. Ancak, bizim fakihler, teklifin esasında azabı ve sevabı dikkate alıp İslâmiyeti "**şeriat-ı içtimaiyye**" olmaktan mahrum ettiler."⁷²

cümleleriyle dile getirir. Carullah'ın bu kanaati tartışmaya açıktır. Çünkü Şâri' (Allah), kullarına zararlı ve kötü şeyleri emretmeyeceğine, faydalı şeyleri de yasaklamayacağına, kısaca O'nun bütün emir ve yasaklarında faydalar bulunduğu göre, zaten **helal-haram** ve **azap-sevap** kavramları Carullah'ın esas aldığı fayda ve zararı da kapsıyor demektir. Yani helal-haram; sevap-azap kavramları ile fayda-zarar kavramları, birbirinin zıddı, alternatifi değildir. Bu hususta fukahânın görüşü Carullah'ın görüşünü de mündemiç olduğu için daha kapsamlı görülmektedir. Kaldı ki, fıkıh kitaplarında (ilmihal kitaplarında değil), sevap-azap kavramlarından ziyade akitler için: **sıhhat**, **fesat** ve **butlan**; suçlar için: **emir-ihmal**; **yasak-ihlal**; **hak**, **maslahat** ve **mefsedet** gibi kavramlar kullanılmaktadır. Bu yüzden Musa Carullah'ın kısmen dünyevî fayda-zarar esasına dayalı (**secular**) denilebilecek hukuk anlayışını, sıkıntılar içerisinde olan topluma âcil ve pratik (anında uygulanabilir) çözümler arayışı içinde olan eylem adamı (**actioner**) kişiliğine bağlamanın uygun olacağı kanaatindeyiz.

Ayrıca, sevap ve günah (inanç) faktörünün hem hukuk kurallarına uymayı kolaylaştıracığı hem de hukuki ihlallerde polis takibi olmadan bile suç faillerinin suçlarını ikrar ve itiraf etmelerinde önemli, müessir bir sebep oluşturduğu da unutulmamalıdır. Bütün bunlardan sonra Musa Carullah'ın, makasıdı esas alan anlayışın en önemli mümessillerinden birisi olan **Ebû İshak eş-Şâtbi**'ye ve onun güzide eseri **el-Muvafakat**'ına özel bir ilgi göstermesi hatta son zamanlara kadar adını bile duymadığımız, ancak 1990 yılında tercüme edilebilen bu önemli eseri Tunus baskısına ilaveler yaparak günümüzden takriben yüz yıl önce küt imkanlarını zorlayarak yeniden bastırmasını, O'nun öncü ruhunun bir göstergesi olarak kabul etmek ve takdir etmek gerekir.

71 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.59.

72 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.3.

V. ŞÂRİ, HÜKÜM VE MÜKELLEF İLİŞKİSİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Carullah, Şâtibi'ye dayanarak Şâri'in insan hayatına ilişkin talimatlarının iki şekilde olduğunu ifade eder:

1. Tahdit ve tayin (sınırlama ve belirleme) yöntemi

2. Tahditsiz beyan (sınırlandırmaksızın açıklama) yöntemi

Musa Carullah'a göre Şâri, ibadetleri ve sürekliliği esas olan hususları, tahdit ve tayin metodu ile açıklar ve onların rükünlerini, şartlarını ve edeplerini belirler. Bu, müslümanların dînî kimlik ve bütünlüğünü temin etmektedir.

Şâri, umûr-ı âdiye'de yani devlet idaresinde: adaleti ikame amacına; toplumda: (hey'et-i ictimaiyede) kamu düzeni ve güvenliğini sağlamaya; ev ekonomisi ve aile ile ilgili durumlar ile ahlak terbiyesine ilişkin hususlarda ise, tahditsiz beyan yöntemine sülûk etmiştir. Şâri, bu konularda, aklın delaletiyle, tab-ı selimin zevkiyle, basiretin rehberliğiyle iktifa etmiştir.

Ona göre insanların kendi faydalarına aşırı hırs ve rağbetleri, zarar ve mefsedetten tabîi olarak nefret etmeleri hasebiyle akl-ı sahîh ve kalb-i selîm bu durumlarda elbette yol gösterici olur. Devlette adaletin, toplumda intizamın, evlerde tedbirin, ailede güzel ilişkilerin, ahlak terbiyesinin güzelliği ve zarafeti, aklın üzerine şuûr-i tabîi iktizasıyla elbette bilinebilir.⁷³

Bütün bu ifadelerden Musa Carullah'ın İslâm'ın talimatlarını; vahye dayanan ve akla terkedilen veya evrensel olan ve olmayan ya da temel sabiteler ve değişkenler alanı olmak üzere ikili bir ayırıma tabi tuttuğu anlaşılmaktadır.

Musa Carullah'a göre Kur'an-ı Kerim'in nassları ile Şâri-i Hakîm'in masum lisanıyla beyan kılınmış nasslar iki türdür.

a. *Ahkâm-ı ibtidâiyye*

b. *Ahkâm-ı vifâkiyye*

Özel durumları dikkate almaksızın insanların, insan olmaları cihetiyle zaruretlerine, hâcetlerine, kemallerine, hukuklarına, vazifelerine ve edeplerine taalluk eden bütün hükümler ahkâm-ı ibtidâiyye dairesinde yer alır. Bunlar, ibtidaen Şâri' tarafından va'z ve ta'lîm kılınmış olmak cihetiyle, yahut fıtrat-ı asliyye hükmü olmak sıfatıyla ahkâm-ı ibtidâiyye olarak isimlendirilir. Can, mülkiyet vb. temel hak ve hürriyetler; evlenme-boşanma ve diğer hukukî akitler ahkâm-ı ibtidâiyye'yi oluştururlar. Tafsilat cihetiyle ahkâm-ı ibtidâiyyede tebeddül bulunabilir ise de esas cihetiyle ahkâm-ı ibtidâiyye umumi ve sürekli olur.⁷⁴

Ahkâm-ı vifâkiyye ise asrın derecesine, vaktin ehemmiyetine, mekanın haline, ümmetin tabiat-ı edebiyesine, ahvalin iktizasına, halin hususiyetine göre farz kılınmış hükümlerdir. Mesela kölelik meselesi, kadınların örtünme şekli (Ahzâb 59) zamanın ve mekanın değişimine göre değişir.⁷⁵

73 Musa Carullah, *Şeriat Esasları*, s.10.

74 Musa Carullah, *Şeriat Esasları*, s.16.

75 Musa Carullah, *Şeriat Esasları*, s.1; Musa Carullah, *Hatun*, s.17; ayrıca bkz. Musa Carullah, *Kavâid-i Fıkhiyye*, Kazan 1927, s.138-193.

VI. AZİMET VE RUHSAT İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Musa Carullah, sıkıntı (meşakkat) söz konusu olan durumlarda ruhsattan yaranadır.⁷⁶ Ona göre “**..dini teklifler**”; ya

a. Allah'ı ta'zim' (yüceltme) ile, ya da

b. İnsanlığın eğitimi (terbiye) amacına yönelik farzlarla ilgilidir. İşte bu iki ulvî maksat, İslâm'ın hem esası, hem de tabiri caiz ise felsefesidir. Teklifin ehemmiyeti de yalnız işaret edilen bu iki cihettir... Bununla beraber bu iki maksattan her birine ait İslâmî yükümlülük hükümlerinde müsaadeler, gayet geniş ruhsatlar sürekli olarak bulunur...”⁷⁷

Musa Carullah, bu görüşünü açıklamak üzere şöyle diyor:

“farzın yapılmasına inanmak ne kadar elzem ise, Yüce Allah tarafından tevsi kılınmış (genişletilmiş) bulunan müsaade ve kolaylıkları kabul etmek de o kadar elzemdir. Kesin delili bulunan müekked bir farzı terk veya inkâr etmek ne kadar kötülük ise, kat'î delili bulunan ruhsatları gizlemek de o kadar büyük bir suçtur.”⁷⁸

Musa Carullah'ın bu ifadeleri; “Allah, azimetleri ile amel edilmesini sevdiği gibi ruhsatları ile (yani önceden meşru olmadığı halde ciddi, zaruri bir özür ve mazeretten dolayı meşru sayılan şer’î, hukukî müsaadeler) ile amel edilmesini de sever”⁷⁹ hadisinin izahı gibidir.

“İhtiyaç, meşakkat ve zaruret durumunda (hacet sırasında) darlığı gideren ruhsatları bünyesinde barındırması ve bunları meşru kabul etmesi”, Carullah’a göre,⁸⁰ “İslâm’ın mükemmel bir din olmasından kaynaklanmaktadır...”, “...Ancak ruhsatlar hiçbir zaman farzların özüne (aslına) hâlel vermez. Toplum hayatında sıkça meydana gelen durumlar sebebiyle bu tür ruhsatların bulunması gerekir.”

şeklindeki cümleleri ise adeta

“Dikkat edin size tam ve gerçek bir fakihin kim olduğunu bildiriyorum: Allah’ın rahmetinden insanları ümitsizliğe sevketmeyen, insanların, Allah

76 “Ruhsat, usûlcülerin örfünde önceden meşru olmadığı halde ciddi bir özürden dolayı meşru sayılan hükme verilen şer’î müsaadir. Musa Carullah **Uzun Günlerde Oruç**, s. 23.

77 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.23.

78 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.24.

79 *إن الله يحب أن تؤتى رخصه كما يحب أن تؤتى عزائمه* Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, II.108;

80 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.9.

katında isyan teşkil eden fiil ve hareketlerde bulunmalarına müsaade etmeyen; insanları Kur'an'dan başka bir kitaba rağbet göstermeye bırakmayan kişidir. Şurası bir gerçektir ki içinde ilimden eser bulunmayan (bilgisizce yapılan) ibadette hayır yoktur, yine içinde fıkıh (derin ilmi incelik) bulunmayan ilimden hayır yoktur. Nihayet okuma esnasında tefekkür ve düşünme bulunmayan Kur'an tilavetinde hayır yoktur.⁸¹ hadisinin izahı gibidir.

VII. MEZHEP TASSUBUNA VE TAKLİDE KARŞI TAVRI

Musa Carullah, değişime açık, hür fikirli (tabir caiz ise liberal) bir insandır. Bu anlamda **"tutkunluktan kurtulmak"** kavramını sıkça kullanan Musa Carullah, **"..akılda, fikirde, fehmede (anlayışta) hürriyet mesleğine süluk ettiğini,"**⁸² ayrıca bizzat kendisinin **"pek çok meselede mezhep imamlarına muhalefet ettiğini, ancak bunu tahtie (onları yanlış yapmakla itham etmek) amacıyla değil, aklın ve fikrin hürriyeti; İslâmiyetin genişliğini ve ulviliğini göstermek mülahazası ile yaptığını "** ifade etmiştir.⁸⁴ O, amacını kısaca: **"maksadım efkâr-ı İslamiyyede inkılap hareketleri yaratmaktır"**⁸⁵ şeklinde özetler.

Ona göre **"... hürriyet, şehvetlere, evhamlara esir olmamaktır."**⁸⁶ Ayrıca **"hürriyet, hükm-i şeriatte "hayat" gibidir. Katl keffaretinde "tahrir-i rakabe (bir kölenin hürriyetine kavuşturulması) bundan dolayıdır."**⁸⁷

Musa Carullah akılcıdır. O, **"aklı, bir hüccet-i ilahiyye"**⁸⁸ olarak kabul eder. O, **"aklın azatlığı (hürriyeti) sayesinde medeniyet dünyasının terakki ettiği; aklın tutkunluğu sebebiyle de İslâm aleminin gerilediği"**⁸⁹ kanaatindedir. Fakat onun akılcılığı, nakle alternatif kuru bir akılcılık değildir. Ona göre esas ilke **"nakl-i sahîh ile akl-ı sarîh'in uyumu"** dur.⁹⁰ Bu temel ilkedен hareket ettiği için Musara Carullah, zaten dinî nasslar ile aklı ilimleri çelişik görmez. **"nusûs-i**

81 Zuheyr b. Harb, **Kitabu'l-İlm** (Trc ve thk. Prof. Dr. Salih Tuğ) İst. Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., 1984, s.147; 182,183.

82 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.37.

83 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.37.

84 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.37.

85 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.12.

86 Musa Carullah, **el-Lüzûmiyât Tercümesi**, s.15.

87 Musa Carullah, **el-Lüzûmiyât Tercümesi**, s.40.

88 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.36,41,78.

89 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.35.

90 Musa Carullah, **el-Lüzûmiyât Tercümesi**, s.191,192.

şer'iyye'yi ulûm-i akliyyeye tatbik..." Carullah'ın esas aldığı bir diğer önemli ilkedir.⁹¹

"İlmî bir meselenin lehinde veya aleyhinde yazar isem yalnız Kur'an veya Seyyidül vücûd nebiyyi şâri-i ekberin (Hz.Peygamber'in) hadislerine istinad ederim. Büyük alimleri herkesten ziyade ihtiram edersem de, ilmî bir meseleyi beyan ederken o büyüklerin sözlerine hüccetlik sıfatı veremem."

diyen Carullah, niçin böyle düşündüğünü de sorar ve yine kendisi cevap verir.

"Kur'an-ı Kerim, imamlarımızın ve talebelerimizin ellerinde kalmadı. Kur'an-ı Kerimi, hadisleri ihya için, itikadî meseleleri yazarken, bizim gözümüzde kelim kitaplarının, fikhî meselelerden bahsederken de **Câmiu'r-Rumûz, Bezzâziyye** ve **İbn Abidin** gibi kitapların ayetlerden istidlal ederken de Tefsir-i Kebir'in bizim gözümüzde hüccet olmak sıfatı ile bir paralık ehemmiyetleri yoktur"⁹²

der. Carullahın bu küçümseyici ifadelerine Şeyhülislam Mustafa Sabri, dikkat çeker ve aynı tavır ile cevap verir: "Musa Efendi telaş etmesin, o eserler kadir nâşinâsane satılık değildir."⁹³

Musa Carullah, Kitap ve sünneti önde tutar, yani hukukun üstünlüğüne özel bir önem verir. Bu konudaki anlayışını,

"... ben Kur'an-ı Kerim'in ayetlerine, Hz. Peygamber'in sünnetine, fakihlerin mezheplerini, kelimcilerin cedellerini, sufilerin hayallerini, felsefecilerin kıyaslarını, siyasilerin hevalarını, sosyologların nazariyelerini (teorilerini) hiçbir surette takdim edemem..."⁹⁴

cümleleriyle açıklayan Carullah, fıkıh kitaplarında çokça yer aldığını ifade ettiği "**Şeriat haram etmiş ama zaruret gereği o şey caizdir...**" ifadesinin: "**...Şeriat insanların maslahatlarına çözüm sunmaz**", "**...İslâm insanların ihtiyaçlarına cevap veremez**" anlamına geldiğini ifade eder ve ilave eder:

"... ben Yüce Allah'ın azameti karşısında teeddüb ederim. İslamiyetin kudsîyeti huzurunda haya ede-

91 Musa Carullah, **el- Lüzûmiyyât Tercümesi**, s.104.

92 Musa Carullah, **Rahmet-i İlâhiyye Burhanları**, Orenburg, 1915, s. 54-56.

93 Mustafa Sabri Efendi, **Yeni İslâm Müctehitlerinin Kıymet-i İlmiyyesi**, s.45.

94 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.39.

rim. "İslâm ile hayatın maslahatları çatıştığında nihayet İslâm terk edilir." manasında olan sözlere cesaret edemem. Ben önce şeriat ile maslahat çelişir demem, çelişik gibi görünen durumlar olursa o zaman ben şeriatı değil, maslahatı terk ederim. Benim gönlümde şeriatın, uğruna bir iki maslahatımı feda ettirecek kadar hürmeti vardır"⁹⁵

Kısaca ifade etmek gerekirse o, akıl ile nakli birbirine karşı hakimiyet mücadelesi veren iki zıt alan olarak görmemektedir. Daha isabetli bir ifade ile Carullah, merkeze İslâm'ı koymakta, maslahatları ise bu merkezden uygun ve aykırılıklarına göre değerlendirmektedir.

Kur'an ve sünnet nasslarını herşeyden üstün tuttuğunu iddia eden Carullah'ın, iddiasını İbn Arabî'nin veya Ebu'l-Ala el-Maarri'nin sözleriyle temellendirmesi, açık bir çelişki gibi görünmekte⁹⁶ en azından kendi anlayışı ile mutabakat arzmemektedir.

VIII. CARULLAH'IN YENİLİKÇİLİĞİ-REFORMCULUĞU

Carullah bütünselcidir. O, hukuku ahlaktan, ahlakı siyasetten ayırmaz, aksine hukuku, hatta ibadet ve ahlâkı, sosyal hayat ile bütünlük içinde ele alır. Fakihlerin: **"..vacip; delilinde şüphe, edasında ise sevap olan ameldir."** ifadeleri ile; vaizlerin: **"..şu ameli yaparsan bu kadar sevap, falan ibadete devam edersen bu kadar sevap..."** gibi sözlerinin, müslümanların kalbinden dini iş ve ibadetlerin tesirinin zevaline sebep olduğunu ifade eder."⁹⁷ Musa Carullah, bu anlayışı da; fevkalade yanlış bulur ve **"..vacibin delilinde şüphe var"** sözünün, fikirlerde kuşku (karışıklık, ıstıbah) ya, kuşkunun ise, insanın ruhunda ızdıraba sebep olacağını, ruhu müzdarip olan kişinin kalbinde ise ibadetin ulviyyeti yer bulamaz. Sevap ümidiyle ibadet eden adamın

95 Musa Carullah, **Şeriat Niçin Ru'yete İtibar Etmiş**, s.45-46.

96 Nitekim aynı durum Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin de dikkatini çekmiş ve Carullah'ı eleştirmeye sevk etmiştir. **"Musa Efendi Kur'an ve hadisin dışında seleften hiçbirinin sözüne isnat ve itimat edilemeyeceğini tekrar edip dururken sık sık fusus ve fütuhattan naklettiği kelimeler ile mübahese esnasında istişhad eylemesi tuhaf bir tezat teşkil ediyor..."**, **"....asar-ı İslâmiyye namına sadece Kur'an ve hadisleri tanıyan ve bunlara te'vil elini uzatmanın düşmanı olan Musa Carullah'ın "velev bi hasebi'z-zâhir" Kur'an ve hadise muhalif sözleri çokça söyleyen Muhyiddin İbnu'l-Arabi vb. ile nasıl bağdaşabilir."**, Mustafa Sabri Efendi, **Yeni İslâm Müçtehitlerinin Kıymet-i İlmiyyesi**, s.8. Mustafa Sabri Efendi aynı eserinde Musa Carullah'ın en önemli dini konularda bile bütün müfessir ve kelimacıları bırakarak imam-ı İslâm, feylosof-ı İslâm vb. sıfatları ile övdüğü bir şair olan Ebu'l-Ala el-Maarri'yi referans göstermesini de eleştirir. a.g.e., s.8.

97 Musa Carullah, **el- Lüzûmiyât Tercümesi**, s.91.

gönlüne celâl-i Hüdâ'nın heybeti istila edemez..."⁹⁸ ifadeleriyle tenkid eder.

Teceddüd taraftarı olan Musa Carullah, On altıncı yüzyıl başlarında Avrupa'da başlayan reform hareketleri sayesinde medeniyet dünyasının, ruhanîlerin elinde esir olmaktan kurtulduğunu, bu şekilde başlayan ufak çaplı yenilik (*reformation*) hareketleri ile insan cevherinin ve aklın, kilise sultasından kurtularak bağımsızlığına kavuştuğunu, halbuki o sıralarda İslâm dünyasının, kelam kitaplarının şerh ve haşiyelerini mütalaa etmekle meşgul olduklarını, ehl-i İslâmın aklının fikrinin mukallit fakihlerin, mağrur mütekellimlerin (kelamcılarının) elinde tutkun (esir) olduğunu⁹⁹ ileri sürmektedir. Musa Carullah, büyük yenilikçi (reformatör) Martin Luther'in o tarihî günlerinin, Osmanlı Sultanlarının en büyüğü olan Kanuni dönemine rastladığını, dönemin Hristiyan devletlerinin İslâm devletlerine nispetle daha zayıf olduğunu, ancak Martin Luther gibi bir müceddid sayesinde Hristiyan dünyasının terakki ettiğini; buna karşılık İbn Kemal, Ebu's-Suud.... gibi kelamcı şeyhulislamın sayesinde İslâm aleminin ise tedennî ettiğini (gerilediğini) ifade eder.

Bu ifadelerine dayanarak onun zımnen reform heveslisi olduğu, ya da Hristiyanlık gibi İslâm'da da reform yapılması gerektiğinin özlemini duyduğu sonucu çıkartılabilir mi? Bu sorulara Carullah'ın verdiği cevabı zikretmeden önce şu iki hususu vurgulamak gerekir:

a. İslâm dünyasında hiçbir zaman müslümanların aklı, caminin sultası altında olmamıştır. Zira caminin sembolize ettiği vahiy ile, akıl arasında bir tenakuz (çelişki) söz konusu değildir. Akıl ile vahiy birbirinin alternatifi değil bütünlüyicisidir.

b. O asırlarda taassup içinde kıvranan ve karanlıktan çıkma mücadelesi veren Avrupa'ya karşılık İslâm dünyası, zaten aydınlık içindedir. Müslümanlar o dönemde hiç de zillet içinde değildir.

Yukarıdaki ifadeleri gerekçe gösterilerek reformcu olmakla itham edilmişse de Musa Carullah, bu iddiayı: "...benim nazarımda İslâmiyet, **ıslâhât-ı dîniyye** (dinde reform) **ameliyelerinin** hiçbirine muhtaç değildir."¹⁰⁰ cümleleriyle reddeder, hatta ve daha da ileri giderek şunları söyler:

"..İslâmiyette değil, sadece özümüzde içtimai (sosyal), dînî, siyasî (bir takım) hastalıklar vardır. Bu yok edici hastalıklardan arınmak, devalarını da aramak hiç kuşkusuz lazımdır. Ama bu takdirde İslâmiyeti ıslah etmek hacet olmaz. Belki İslâmiyet bereketiyle, İslâmiyet devasıyla özümüzü, vücudumuzu, (varlığımızı) devalamak (tedavi etmek), ıslah etmek gerekir."¹⁰¹

98 Musa Carullah, **el- Lüzûmiyât Tercümesi**, s.91

99 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.34.

100 Musa Carullah, **Ufak Fikirler**, s.5.

101 Musa Carullah, **Ufak Fikirler**, s.5.

O, Reform açısından İslâmiyeti Hristiyanlıktan ayırır. O'nun:

“... Nasraniyyet dünyasında, reformasyon devri olduğu doğrudur. Lakin İslâm tarihini, Hristiyanlık tarihine taklit ettirmek lazım olmasa gerektir...”¹⁰²

şeklindeki ifadeleri ise kendisinin bu konudaki samimiyetini ortaya koymak için yeterlidir.

“... Allah bize insaf versin. Bizde hayadan bir eser kalmadı. Biz her kabahatimizi İslâm'a isnat eder olduk. Biz her edepsizliğimize **“işte bu İslâm'ın edebidir”** der olduk. Biz yalnız bir bâtılı değil, bin bâtılı dava eder isek de şeriatın nasslarından delil arar olduk. Biz ulûm ve maarifin her birini inkar eder isek, mukaddes İslâm namından inkar eder olduk. Biz utanmadan asılsız sözlerle dini kitaplarımızı telvis etmekten (kirletmekten), imamlarımıza da iftira etmekten çekinmiyoruz.”¹⁰³

cümleleri ise O'nun İslâm'da reform yapılması gerektiği kanaatinde olmadığını ortaya koymaktadır.

Musa Carullah, içtihat taraftarı olup taklitçi anlayışa karşıdır Ancak O, içtihat kavramını sadece hukuki meseleleri çözüme kavuşturmak için harcanan mesai olarak anlamadan ziyade ilimde, maarifte, fende çalışmak olarak kabul eder.¹⁰⁴ “Medeniyet dünyasının içtihat ederek ulum ve maarif kuvvetiyle tabiatı da diğer bütün milletleri de özüne (kendisine) teshir ettiğini” düşünür.¹⁰⁵ Taklide şiddetle karşı çıkan Musâ Carullah, taklidi çok büyük bir afet olarak görür.¹⁰⁶ Ona göre **“taklit caizdir veya vaciptir”** hükmü ile **“şeriat-ı islâmiyye ile'l-ebed mensuhtur”** sözü aynı manadadır. “Taklidin vücubu ile Kur'an-ı Kerim'in bekası, ona göre manen birleşmeleri mümkün olmayan ve birbiriyle bağdaşmayan **nakîz** (çelişik) iki antitezdir.”¹⁰⁷ Ona göre taklit afeti, mezheplerin birine bağlanma zo-

102 Musa Carullah, **Ufak Fikirler**, s.6.

103 Musa Carullah, **Şeriat Niçin Rü'yet İtibar Etmiş**, s.21.

104 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.33.

105 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.33.

106 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.30.

107 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.34. Klasik İslam Hukukçuları olan (vâkıa-fenomen) ile, olması gereken (misal-ideal)i birbirinden ayırmışlardır. Bazı tasavvurlar, zihinde teorik olarak doğru olsa da tam olarak sosyal hayata yansıtılamamaktadır. İdeal olan, herkesin kendi dinini en ince ayrıntısına kadar öğrenmesi, diğer insanları taklit etmemesidir. Ancak bu, husus tarihin hiçbir döneminde hiçbir din için gerçekleşmemiştir. İslam hukukçuları vâkıayı, toplumsal gerçekleri gözardı etmemişlerdir. Aksi taktirde sundukları çözüm önerileri de teorik kalır ve çözüm olamaz. Fakihler kendi aralarında herhangi bir fikhî meseleyi tartışırken **“fukahanın mezhebi**

runluluğu, İslâm dünyasına fakihlerin himmetiyle girmiştir. Fakihlerin dört mezhepten birine bağlanmayı cebren ilzam ettiklerini ve şer'i ruhsatlardan istifade etmeyi yasakladıklarını ifade eden¹⁰⁸ Carullah, bu anlayışın yanlış olduğunu ifade ederek eleştirir. O:

"şer'i ruhsatlarla amel etmek, "telâub bi'd-din" (dinî hükümlerle oynamak) demek değildir. Bilakis mezheplerin birine bağlanmak, yani taklit farzdır iddiasıyla insanı ruhsatlardan engellemek, İslâmiyeti terketmek olur"

diyerek İbn Arabî'ye atıflar yapmaktadır.¹⁰⁹ Carullah, yine satır aralarında içtihat kapısının kapanmasını tenkid ederek.

"... ilim ve irfan yolu İslâm dünyasında kapandı, hükmen olmasa da fiilen içtihadı münkariz ettiler. Daha doğrusu zulmen (zorla) içtihadı münkariz ettiler, İslâm dünyasında taklit kökleşti..."¹¹⁰

der ve içtihat kapısının kapanmasının bizi eski çağda yaşattığını ifade eder.¹¹¹ O mezhep taassubuna karşı olduğunu da şu cümleleri ile ortaya koymaktadır:

*"... gerçekten ümmete ömrü boyunca belli bir mezhebi benimsetmek (ilzam etmek, zorlamak) bir kişinin görüşünde hata sadır olan bir kavli, İslâm ümmetinin hayatına ittihaz etmek, bir adamın re'yine taassub edip aklı da, şer'i nassları da heder itibar etmek, son asırlarda ortaya çıkan kötü bir bid'at (**bid'at-ı seyyie**) ve büyük bir bela (**beliyye-i kebîre**) dir ki, Allah'ın kitabını, Peygamber'in sün-*

olmaz" diyecek kadar geniş görüşlü ve taklide karşı insanlardır. Bu anlayış ise takliti esasen hoş görmemekte ve benimsememektedir. Ancak toplumda herkesin alim olması da imkansızdır. Okuma yazma bile bilmeyen, namazlarını ve diğer pek çok ibadetlerini şifahi olarak ezberlediği bir iki dua ile eda eden insanların karşılaşp çözemedikleri pek çok problemi bilenlere sorma zarureti; bilenlerin (İslam bilginlerinin) de bu insanları aydınlatma sorumluluğu bulunmaktadır. Klasik İslâm hukukçuları taklitten farz olduğunu ileri sürmemişlerdir. Bu kanaati taşıyan istisnai örnekler varsa bunları ve görüşlerini de aşırı olarak kabul etmek gerekir. Ancak "taklit farzdır" diyen bu aşırı (müfrit) anlayışa karşılık Musa Carullah'ın taklidi tamamen reddeden anlayışı ise ütopya kalmakta ve bir başka aşırılığı "tefrit" sergilemektedir.

108 Musa Carullah, *Uzun Günlerde Oruç*, s.30.

109 Musa Carullah, *Uzun Günlerde Oruç*, s.31. Musa Carullah'ın bu anlayışının, şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin de dikkatini çektiğini ve Muhyiddin İbnü'l- Arabî'ye ve Abül A'lâ el-Maarî'ye atıf yapmasını eleştirdiğini, yukarıda 82 no'lu dipnotta ifade etmiştik.

110 Musa Carullah, *el-Lüzûmiyyât Tercümesi*, s.193.

111 Musa Carullah, *Uzun Günlerde Oruç*, s.XXI

netini kalbimizden de, elimizden de tamamen gas-
bettiler ”¹¹²

Musa Carullah'a göre “... fıkıh ve kelam mezheplerinde ihtilafın zararı yok-
tur, zarar muhalif mezheplere düşmanlıktadır”.¹¹³ Bu ifadeler O'nun bu konuda
geniş görüşlü olduğunu ortaya koymaktadır. O, اخلاف امتي رحمة “**ümmetimin
ihtilafı rahmettir**” sözünü hadis olmasa bile “içtimai bir hikmet” olarak kabul
eder.¹¹⁴ Kısaca ifade etmek gerekirse, Carullah'ın “..fıkıh mezheplerini de, fikir
mezheplerini de birleştirmek lazım değil” şeklindeki ifadelerinden, mezhep ve
yorum farklılıklarını, doktrin zenginliği olarak gördüğü anlaşılmaktadır.¹¹⁵ Daha
doğru bir ifade ile özetlemek gerekirse Musa Carullah'ın “**mezhepler**”e değil,
“**mezhep taassubuna**” karşı olduğu görülmektedir. Onun bağnaz olmadığını ve
mezhep taassubu içinde olmadığını aşağıdaki ifadelerinden de anlamak müm-
kündür.

“... kelime-i tevhid gibi hatt-ı müstakim im-
tidadıyla İslâmiyet gibi nihayeti (sonu) olmayan bir
sath-ı müsteva, Seyyidu'l-Vücud Hazretlerinin hen-
dese-i ilahiyesi ile resm kılınmış ise; öyle büyük bir
dairede hanevîleri de, şâfiîleri de, malikî ve han-
belîleri de, sünnîleri de, şîîleri de, zeydîleri de,
caferîleri de elbette ihtasına alabilir.”¹¹⁶

Carullah hoş görülüdür. O,

“... alemin hâdis veya kîdemi hususunda ya da
hüsün-kubuh meselesinde, ya da sıfatların zaidliği-
aynılığı hususunda birbirinden tamamen farklı ka-
naatte olan insanların hiçbirinin kanaatine iştirak et-
mese de, hiçbirinin imanını ta'n etmeyeceğini, şah-
siyetlerine saygı duyacağını” ifade eder ve herbirinin
kendisi gibi, belki kendisinden daha mü'min ve müs-
lim olduğunu kabul eder.¹¹⁷

O'nun bu düşünceleri ise sanki Peygamber Efendimizin “**günahkâr ve müt-
takî her mü'minin arkasında namaz caizdir**” hadisinin¹¹⁸ şerhi gibidir.
Ancak Musa Carullah, taklide karşı çıkmaktadır.

“... ben İslâm dünyasında ortaya çıkmış mez-

112 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.60.

113 Musa Carullah, **Ufak Fikirler**, s.15.

114 Musa Carullah, **Ufak Fikirler**, s.13.

115 Musa Carullah, **Ufak Fikirler**, s.15. Musa Carullah, **el-Veşîa** isimli eserinin مسائل حسنة فقهية في كتب الشيعة alt başlığında şîa'nın bazî fıkıhî konulardaki tutarsızlıklarını ele alıp tahlil etmiştir. bkz. Carullah, **el-Veşîa**, s.51.

116 Musa Carullah, **Ufak Fikirler**, s.15.

117 Musa Carullah, **Ufak Fikirler**, s.16.

heplerin her birine mukallitlerin herbirinden elbette daha ziyade ihtiram ederim. Yakînî imanım gereği İslâmiyeti de mezheplerin her birinden elbette üstün itikat ederim. Mezheplerin birinde ya da hepsinde İslâmiyet mahsur kaldı demek, mezhepleri, müş-tehitleri ihtiram olmaz. aksine İslâmiyeti neshetmek derecesinde tenkis olur.”¹¹⁹

“İslâmiyetin haklılığına ve yüceliğine, üstünlüğüne, semâviliğine kesin olarak inanırım. Bunun için de İslâmiyet gibi mukaddes bir dinin talimleri (öğretileri) ufak mezheplerin dar daireleri ile sınırlanamaz. İslâm’ı böyle küçük dairelerde sınırlamak İslâm için büyük bir kusurdur. Bu bakımdan da mezheplerin hudutlarını ben elbette inkâr ederim.”¹²⁰

Musa Carullah , çağdaş meselelerin geçmiş fukaha tarafından halledilmesinin mümkün olamayacağını ifade etmek üzere:

“... evet, İslâm dünyasında mevcut bulunan fıkıh kitaplarında, vukûu mümkün olan olayların her-birisine mahsus, şer’î cevaplar hazırlanmış olsaydı, o takdirde delil aramak ve meseleyi halletmek zah-metleriyle fikrimizi yormazdık, rahat kalmak için taklit ederdik” der.¹²¹

Musa Carullah, ne tam bir usûl ne de bir fıkıh kitabı yazmıştır. Fakat teb-lîğimizin başında da belirttiğimiz gibi, onun görüşleri eserlerinin satır aralarında mündemictir. Belki dağınık olan bu görüşlerinin toplanması, O’nun muayyen (spe-sifik) bazı fıkıh meseleleri ile ilgili kanaati hakkında bir fikir verebilir. Numune ola-bileceği mülâhazasıyla bazı konulardaki görüşlerini kısaca vermek uygun olacaktır:

IX. LAİKLİK İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Musa Carullah'a göre: “Dini dünyadan, ayırmak, çağdaş medeniyetin ayrıncı özelliğidir. İslâm’ın kadim, mühim akîdesidir. Ancak Kur’ân-ı Kerim’in hayat mas-lahatlarına daha ziyade uygun hukukî düzenlemeler, İsviçre kanunları gibi me-deniyet kanunlarıdır. Hayatın maslahatlarına rehber olacak her kanun medenîdir. Kur’an-ı Kerim’de bulunmak cihetiyle kanun, medenîlikten çıkmaz, maslahatı daha

118 ويحوز الصلاة خلف كل بر وفاجر Zeylaî, *Nasbu'r-Râye*, II/26; Kesteli, *Hâşiyetu'l-Kesteli Alâ Şerhi'l-Akaid*, s. 186; Burhaneddin el-Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, I/56; Aclûnî, *Keşfu'l-Hafa*, Hadis no. 1611.

119 Musa Carullah, *Halk Nazarına*, s.39.

120 Musa Carullah, *Halk Nazarına*, s.36.

121 Musa Carullah, *Uzun Günlerde Oruç*, s.34.

ziyade olabilecek kadim kanun, o hâdis kanunların her birinde daha ziyade olabilir"¹²²; Carullah'ın orijinal sayılabilecek nev-i şahsına münhasır bu ifadeleri laiklik ile ilgili görüşleri hakkında ipuçları verebilir niteliktedir.

X. AİLE HUKUKU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Carullah, "**Kur'an-ı Kerim Ayet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hatun**" isimli eserinde, Kur'an'ın "evlilik" ve "aile" müessesesine bakışını incelemiş ayrıca aile hukuku ile ilgili problemlere dair kişisel düşüncelerini serdetmiştir.

Kadın konusuna özel bir kitap tahsis ederek,¹²³ bu konuya ne kadar önem verdiğini ortaya koyan Musa Carullah'ın, bu husustaki görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

a. Evlenme akdinde tarafların rızası (**irade beyanı**) şarttır. Akitteki **aldım, verdim** gibi ibarelere rağmen nikah akdi bir "**mübadele**" değil bir "**muahede**"dir, "**mîsak-ı ğalîz**" güçlü bir teminattır, sözleşmedir.

b. Evlenme akdinde velilerin, taraflar üzerindeki velayetleri "**icbârî**" (zorunlu) değil "**nazarî**" (teoriktir) dir.¹²⁴ Bu bakımdan taraflarca onaylanmayan (kabul edilmeyen) akit "**nâfiz**" (geçerli) değildir.¹²⁵

c. Kadının eğitime önem verilmesi gerekir.¹²⁶

d. Carullah'a göre, **فان خفتم ان لاتعدلوا فواحدة** ¹²⁷ "adaletsizlik yapmaktan korkarsanız, bir kadınla..." ayeti gereği, tek evlilik esastır.¹²⁸

e. Musa Carullah, boşanma (talak) ile ilgili konularda da mezhep imamlarına muhalefet etmiştir. Ona göre boşanma ancak ailenin kurtuluşu için bir ruhsat olarak meşrû kılınmıştır. Bu bakış açısından hareket eden Carullah, pek çok hakkın zâyi (yok) olacağı gerekçesiyle, boşama kastı olmayan ifadeler ile evlilik birliğinin sona ereceğini kabul etmediği gibi, mükrehin boşamasını da geçerli görmemiştir.¹²⁹

f. Kadınların şahitliğine değinen Musa Carullah, bu konuda klasik anlayışa ay-

¹²² Musa Carullah, **Hatun**, s.5.

¹²³ Musa Carullah'ın kadın ve aile konusunda modernist bir yaklaşım sergileyen mısırlı **Kasım Emin**'in "**Tahriru'l-Mer'e**" isimli eserine atıf yaparak ondan övgüyle bahsetmesi dikkat çekmektedir. Bkz. Musa Carullah, **Hatun**, s.8.

¹²⁴ Carullah'ın bu konuda, Hanefilerin görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır.

¹²⁵ Musa Carullah, **Hatun**, s.67.

¹²⁶ Musa Carullah, **Hatun**, s.74. Aşağıdaki cümleler Carullah'ın bu konuyla ilgili kanaatlerini özetlemektedir. "**Benim nazarımda her milletin hatun kızı, o milletin önünde olur. Hatunları yani anaları dün (statü olarak geri planda) olan bir millet hiçbir zaman büyüyemez.**" Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s. 72, 74.

¹²⁷ Nisa, 3.

¹²⁸ Musa Carullah, **Hatun**, s.70

¹²⁹ Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.43.

kırı olan kanaatlerini ve gerekçelerini de sıralar. Ona göre :

1. Eğer erkeklere oranla kadınların şahitliğinin noksan kabul edilmesinde, akıllarının noksanlığı sebep teşkil ediyorsa, bu anlayışa göre kadınların rivayet ettiği hadislerin de kabul edilmemesi gerekirdi. Kaldı ki şahitlik iki kişinin haklarını korumaya yönelik iken; hadislerde rivayet edilen hükümler bütün ümmetin haklarını kollamaya yöneliktir. Hadis usûlü ilminde kadınların rivayet ettiği hadisler, erkeklerinki gibi makbûldür. Hatta Hz. Aişe'nin rivayetleri diğer sahabilerin rivayetlerinden daha makbûldür.¹³⁰ Günlük hayatta ve muamelât konularındaki Şahitlikten daha önemli olan hadis rivayetinde ise kadınların **"kâmil ehliyetli"** oldukları icma ile sabittir. Buna karşılık dinin özüne ilişkin çok daha önemli konularda kadın-erkek arasında ayırım yapılmamasına karşılık, muamelât konularındaki şahitlikte kadınların **"nâkis ehliyetli"** kabul edilmeleri ise garip görülmektedir.¹³¹

2. Carullah'a göre tıpkı erkekler gibi kadınlar da **"şahitlik ehliyeti"**ni haizdir. Ancak ona göre kadınlar, yalnız tekliften (mahkemelere davet edilerek sorguya çekilme (istintak edilme) gibi külfetlerden) muaf tutulmuşlardır. Kısaca kadın da bu konuda erkek gibi **kâmil ehliyetli**dir, ancak külfet vücûbu (zorunluluğu) yoktur.¹³² Bu anlayışıyla Carullah, kadının tam ehliyetli olduğunu kabul etmekte, ancak saygınlığı olan kadının, ulu orta her yere çağrılıp rahatsız edilmemesi için bu külfetten muaf tutulduğunu vurgulamaktadır.

3. Camilerde ve medreselerde (ilim meclislerinde) **"ifade"** ve **"istifade"** yani bilgi verme ve bilgilenme faaliyetindeki rivayet, ulvî bir görevdir. Buna karşılık mahkemelerde, hakimler huzurunda, hasım tarafların davalarındaki münakaşaların (cidallerin) içinde olmak, sıkıntılı bir durum olduğu için) Kur'an-ı Kerim, kadınları şahitlik görevinden muaf tutmuş olabilir. Burada kadın açısından bir mahrumiyet değil, onlara karşı büyük bir saygı söz konusudur. Bu ise bir noksanlık değil, fazlalıktır.¹³³

4. Kadınları ceza davalarında (**hudûd**), şahitlik sıkıntısından muaf tutmak, onların saygınlığını artırmaktadır. Bu, akıl noksanlığı ile değil kalbin merhameti ile ilgili bir husustur. **"ولا تأخذكم بهما رأفة في دين الله ان كنتم تؤمنون بالله واليوم الآخر"** "Eğer Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dinini uygulamada o ikisinede acımayın..."¹³⁴ ayeti, sadece erkeklere tevcih kılınmıştır. Bu yüzden kadınların kalbini merhametten boş bırakmamak gerekir.

5. Bakara suresi'nin **واستشهدوا شهيدين من رجالكم** "...erkeklerinizden iki kişiyi de şahit tutun..." 283. ayeti, şahitlik **"şehâdet"** değil **"istişhâd"**dir.¹³⁵ Burada

130 Musa Carullah, **Hatun**, s.99

131 Musa Carullah, **Hatun**, s.100

132 Musa Carullah, **Hatun**, s.100

133 Musa Carullah, **Hatun**, s.100.

134 Nur, 2.

135 İstîşhâd: Şahit olmaya davet etme.

vurgu “edâ” sırasındaki şahitliğe değil, akdın kuruluşu sırasındaki “tahammül” şahitliğinedir.¹³⁶ Aksi taktirde “...لا يأتي الشهادة إذا ما دعوا” “...şahitler çağırıldıklarında kaçınmasınlar...”¹³⁷ ayetine gerek kalmazdı. Hadiselerde hazır bulunmak tanıklık etmek ve onları tahammül etmek hususlarında insanların farkı yoktur. Mezheb imamları da fark olduğunu iddia etmemişlerdir.

Musa Carullah’a göre iki kadının şahitliği, bir erkeğin şahitliğinden bedel de olmaz. Eğer bedel olsa idi, asılın (iki erkek şahidin) bulunması durumunda kadının şahitliğinin caiz olmaması gerekirdi.¹³⁸

Musa Carullah, pek çok fikhî meselede müçtehitlere ve mezheb imamlarına muhalefet ettiğini açıkça dile getirir¹³⁹ bu meyanda

a) Müskirat’ın (sarhoş edici maddeler) hükmü konusunda¹⁴⁰

b) Boşanma konusunda¹⁴¹

c) Kölelik (rıkıyet) konusunda¹⁴²

d) Bazı ibadet konularında (Oruç) ve Oruç keffareti konularındaki farklı kanaatleri bu muhalif düşüncelerini örnek verilebilir. O’na göre meşakkat olmayan sefer hali, iftarı (orucu bozmayı) meşrû kılan bir özür olduğuna göre; takat (güç) yetirilemeyen, dayanılamayan durumlarda da oruç tutmamak (iftar etmek) meşrû olmak gerekir. Aksi takdirde yani İslâm’da ıttirat’ın bulunmaması, küllî (genel) maslahatların dikkate alınmaması, meşrû ibadetlerde büyük zararların, büyük meşakkatlerin bulunması durumunda insanları ibadetten nefret etmesi gibi mahzurlar (sakıncalar) lazım (kaçınılmaz) olur.¹⁴³

Bu mantıktan hareket eden Carullah oruç tutamayan insanların kefareti ödemekle de yükümlü olmadığını savunarak. “kefareti yokluğu meselesinde benim nazarımda ehemmiyet-i içtimaiyeyi haizdir” der ve “ibadetleri zorla yapmanın ibadetin ruhuna tamamıyla muhalif olduğunu” ifade eder. İbadetin en önemli özelliğinin halis olmak yani ra’betle, neşatla (zindellikle), ihtiyarla (isteyerek) Allah rızası için eda edil-

136 Klasik fıkıh kitaplarında, **tahammül şahitliği** ve **edâ şahitliği** olmak üzere iki tür şahitlikten bahsetilmektedir. herhangi bir akdın kuruluşu (inşası) sırasında şahit bulundurmamak ya da akdın gerçekleşmesine tanıklık etmek “**tahammül şahitliği**”; herhangi bir ihtilaf vukuunda, daha önce şahit olduğu durumu mahkemede beyan etmek ise “**edâ şahitliği**”dir. Buna göre adeta kişi, bir akdın gerçekleşmesinde tanıklık edince tanıklık ettiği şeyi üstlenmekte ve bunu muhafaza ile yükümlü olmakta; ihtilaf vukuunda ise daha önce üstlendiğini, yüklediğini, tanıklık ettiğini doğru olarak ortaya koymaktadır.

137 Bakara, 282.

138 Musa Carullah, Hatun, s.100 İki kadının şahitliğinin, bir erkek şahitliğinden bedel olamayacağına dair ileri sürdüğü gerekçeler için bkz. Hatun, s.101.

139 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s. 39, 42.

140 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s. 42.

141 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s. 43.

142 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s. 43, 44.

143 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s. 44.

mesi olduğunu belirtir.¹⁴⁴

Batıların, Şii kitaplarını takdir edişlerine atıf yapan Carullah, onların bu takdirinin maksatlı olabileceğini, İslâm milletleri arasında düşmanlık hislerini kuvvetlendirecek her eserin batı nazarında makbul olacağını ifade eder ve isim vermemekle beraber, batılı bir müellifin 100 sayfalık küçük kitabının 20 sayfasını mut'a evliliği (akıt sırasında süresi belirlenen evlilik) konusuna tahsisini eleştirir ve mut'a' nikahına karşı çıkar.¹⁴⁵ Bu anlayış, Carullah'ın batılı ilim adamlarının ideolojik olabilecek tavırlarına karşı da hassas olduğunu ortaya koymaktadır.

O, Şerhçi ve haşiyeci anlayışa ciddi eleştiriler yöneltir.¹⁴⁶ Carullah'a göre şerhçi- hâşişeci anlayışta "hayati meselelerin çoğu, ilmî cihetten son derece karanlık içinde kalır; kendilerine bu şerhçi ve haşiyeci anlayışın hakim olduğu insanlar, sosyal hayata insanların medeni ihtiyaçlarına yaklaşık olarak bir paralık önem vermezler. Musa Carullah, Riba gibi henüz çözümlenmemiş, önemli meselelerin; **mut'a** ve **tahlil** (hülle) evliliği gibi İslamiyetin yüzünü ta sonsuza kadar kı-zartabilecek lekelerin, hile-i şer'iyyeler gibi hem İslamiyeti hem de kanunu, en şeni' biçimde tahkir edecek meselelerin mevcudiyetini, kendi görüşlerini bir dereceye kadar te'yid eden karineler"¹⁴⁷ olarak zikreder.

Ona göre İslâm dünyasında yaygın olan fıkıh usûlü kitaplarının hiç biri, Kur'an ve Sünnet'in en büyük ve şer'î maksatlarını ne **icmâlî** (özet) ne de **tafsilî** (detaylı) olarak beyan etmiştir. Klasik usûl kaynaklarımız, şeriat ile insan hayatı arasındaki münasebetleri kısa bir söz ile de olsa göstermemiş, insanlık hayatının gereklerinden detaylar bir yana, icmalî olarak dahi bahsetmemişlerdir. Bu sebeple fıkıh usûlünün çerçevesi son derece dar olmuş, fikhî ilimlerimiz yüz yıl önce nasıl ise öyle kalmıştır.¹⁴⁸

XI. İBADETLERE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Musa Carullah, muamelât konularında olduğu gibi, ibadet meselelerinde de edeb ölçülerinde kalarak klasik fukahaya muhalefet etmiştir.¹⁴⁹ O'nun, dinî ve dünyevî konularda Şeriat, rasat hesaplarına itibar eder mi? konusundaki görüşü gayet açıktır. O, "...şeriat, rasat hesaplarını inkar etmez", der, hatta böyle bir sorunun sorulmasını bile anlamsız bularak "meseleyi, şeriat rasat hesaplarına iti-

144 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s. 44, 45.

145 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.14.

146 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s. 18.

147 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.

148 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.XXII.

149 Musa Carullah, **Halk Nazarına**, s.43,44.

نحن أمة أمية لا نكتب ولا نحسب Hadisi bu sosyal ve tarihî realiteye işaret etmektedir.

bar eder mi etmez mi şeklinde vazetmenin beyhude” olduğunu ifade eder.¹⁵⁰

Musa Carullah oruç ibadetinin niteliği ile ilgili hususlara girmeden önce bu ibadete nasıl başlanılacağı ile ilgili fikhî görüşleri tahlil eder ve bu konuya dair İslâm hukukçularının görüşlerini özetleyerek kendi kanaatini de belirtir. Oruç ibadetine başlamada ramazan hilalinin görünmesinin esas olduğu konusunda ittifak edilmekle beraber, bir kısım İslâm hukukçusu, her beldenin kendi ufuklarında ayı gördüklerinde oruca başlamalarının esas olduğunu, bu bakımdan batı ülkelerinde ayın görünmesi ile doğu ülkelerinde orucun vacib olmayacağını benimsemişlerdir. Musa Carullah “ibadette taammuk etmemek ilkesine göre bu görüş ile amel edilebileceğini ifade eder.

Buna karşılık bazı İslâm hukukçuları ise “ay’ın güneş’e göre olan durumları, ufukların değişmesine göre değişmez.” diyerek bir belde ay’ın görülmesi ile diğer beldelerde oruca başlamanın vacip olacağını savunmuşlardır. Musa Carullah, “mutlak görmeyi kabul etme” ilkesinden hareket edildiğinde bu görüş ile amel edilebileceğini ifade eder.¹⁵¹

O’na göre Oruç ibadetinde Şari’in hangi maslahatları koruduğunun biz kullarına tamamıyla malum olmaması, elbette muhtemeldir ama bunun bir maslahatı olduğu muhakkaktır. Carullah, kendince bu maslahatın “*yıl mevsimlerinin sırasıyla herbirine devreden 30 gün oruçta, görüşümüze göre en mühim maslahat, insanın kendi irade ve ihtiyarına malikiyeti, iradesinin de diğer kuvvetlerine tamamıyla hakimiyeti olsa gerektir.*” der.¹⁵²

Orucun farz kılınış gerekçeleri üzerinde duran Carullah: “İnsanda iki taraftan (alternatiften) en hayırlı olanına meyletmek manasında **serbestlik**; esbabın kimisiyle tercih kesbetmişken, işlerden birine meyletmek manasıyla **irâde** olduğunu, serbestliğin insanın hükmünde ve bir işe karar vermesinde; iradenin ise amelinde (eyleminde) olduğunu” ifade eder. Diğer taraftan “insanda beyhude şehvetlere, hak olmayan şeylere, akibeti zararlı zevklere meyletmek manasında **heves** olduğunu”¹⁵³ ifade eden Carullah, orucu insan merkezli bir yoruma tabi tutarak “güzel ahlakın en önemli esasının insanın kendi serbestliğine, irade ne heveslerine hakimiyeti olduğunu, oruç ibadetinin bu büyük faziletle, maslahatla farz-ı müekket kılındığını”¹⁵⁴ vurgular. Carullah’a

150 Musa Carullah, **Şeriat Niçin Rü’yete İtibar Etmiş**, s. 20, 21.

ولا يأتي الشهاد إذا ما دعوا (Tevbe Süresi’nin 36) ayetine dayanarak, zekat ve diğer ticarî ve hukukî işlemlerde şems (güneş) yılının esas alınmasının haram olduğunu ileri süren meşhur Mufessir Fahr-ruddin er-Razi’yi de ağır bir şekilde eleştirir. Bkz. Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s. 44 vd.

151 Musa Carullah, **Şeriat Niçin Rü’yete ...**, s. 67.

152 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s. 96.

153 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s. 96.

154 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s. 97.

göre "يا ايها الذين امنوا كتب عليكم الصيام كما كتب على الذين من قبلكم لعلكم تتقون" Ey iman edenler oruç sizden öncekilere farz kılındığı gibi, Allah'a karşı gelmekten sakınasınız diye size de farz kılındı¹⁵⁵ ayetinde orucun ayı ve günlerinin sayısı bunun için belirtilmemiş, farziyeti zikredildikten sonra orucun ruhsatları üzerinde durulmuş, böylece o iki ayetin hem tefsirini beyandan hem de beyan-ı tağyirden tamamen müstağni, yeterli olduğu gösterilmiştir. Zira o iki ayeti kerime beyan ve tefsir gibi açıklamalara muhtaç olsaydı, ruhsatları açıklama ehemmiyeti ikinci derecede kalırdı.¹⁵⁶ Carullah:

"soğuk mıntikalarda veya kutuplara yakın bölgelerde müslümanlar yerleşmiş diyelim. Gündüzleri 3,4 aydan 7,8 aya kadar uzun olan o yerlerde Ramazan orucu veya mutlak anlamda oruç farz olur mu?"

şeklinde farazî bir soru sorar. Carullah'ın ثلاث مسائل لاجواب لها **"cevabı olmayan üç mesele"**den birisi olarak kabul ettiği bu soruya cevabı da te'vil götürmeyecek kadar sarıhtir: "o yerlerde oruç hiçbir zaman farz değildir, zira oruç sayılı günlerde (eyyâmen ma'dûdât) farz kılınmıştır. Bir gündüz ve gecesi, bir yıl olan kutuplarda veya gündüz ve geceleri haftalar, aylar süren soğuk bölgelerde belirli gün olmadığı için (eyyâmen ma'dûdât) gerçekleşmediği için, oralarda ikamet eden insanlar orucun farziyyeti hitabından mekânda bulunan bir hususiyet gerekçesiyle elbette itisna edilmiş olur..."¹⁵⁷

Gündüzü bir hafta veya bir ay kadar devam eden zaman diliminde insanın, aç ve susuz kalması mümkün olmaz. İki üç gün bile aç kalmak, insan tâkatı dışındadır. İşte bu tabii zaruret hükmü ile istisna kılınan insanları, Kuran-ı Kerim kendi muciz nazmiyle da istisna etmiştir.¹⁵⁸

Ancak Musa Carullah'ın kesin olmamakla beraber orucun farz kılınışı ile ilgili olarak ileri sürdüğü **"insanın iradesine hakimiyet sağlaması"** gerekçesinden hareket edilerek bu görüşüne itiraz edilebilir. Zira eğer oruç tutmaktan amaç insanın iradesini terbiye etmesi ise, kutuplarda yaşayan irade sahibi insanların da irade terbiyesine ihtiyaçları olduğunu kabul etmek gerekir.

Kaldı ki bizzat Musa Carullah da iddialı olmadığını "Ben kitabımı buna göre yayınlıyorum, makbûle geçerse mütalaa eder kabul ederler; aksi takdirde itibarsız kalır" der ve haklı olduğunu vurgulamak üzere "her iki takdirde

155 Bakara, 183.

156 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.98.

157 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.114.

158 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.114.

"Düşüncemi açıklamakta benim için hiçbir beis yoktur.
Hakkı saldırı sanan kara cahili kendi haline bırak"

sözünü söylemeye hak kazanmış olurum" der.¹⁵⁹

Aynı soruyu namaz açısından ele alan Carullah'ın mantığı gayet tutarlıdır. Carullah 'ın kanaatine göre

"...vakit, namazın vücûbunun gerçek sebebidir. Namazın vucubuna sebep olan vakit (mutlak olarak vakit), her durumda vardır. Vaktin tahakkuku için güneşin doğması veya batması gibi itibarî durumların gerçekleşmesi şart değildir.¹⁶⁰ Güneşin batışı (Grup), Güneşin doğuşu (tulu), Güneşin tam ortada olması (zevâl) ve şafağın kayboluşu gibi durumlar, itibarîdir. Bunlar ufuk ile medarların (enlem ve boylam'ın) keşismesine nispetle hasıl olurlar. Medar (boylam) ile ufuk birleşmezse grup ve tulu gibi haller bulunmaz. Lakin bir "devre"den ibaret namaz vakitleri her halde bulunur. Yer yüzünde gurup ve tulû (doğma ve batma) bulunmayan yerler var ise de, 24 saatten ibaret devresi olmayan yer bulunmaz. Kutupta da ekvator da olsa, günlük hareketten ibaret devre 24 saattir. Doğma ve batma gibi tabîî durumlar (ahvâl-i tabîîyye) nedeniyle devre her yerde gece ve gündüzlere taksim kılınamaz ise de, her yerde hiç olmazsa adi ve ictimâî haller sebebiyle sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı gibi kısımlara elbette taksim olunur. İşte böyle taksim sayesinde her yerde ve her devrede beş namaz vakti tespit edilir, hem de tevzî kılınabilir.¹⁶¹

Musa Carullah'ın ifadeleri, gerçekten fıkıh usûlündeki sebep konusunu felsefi açıdan açık olarak ortaya koymaktadır. Ona göre:

"İbadetlerin de vakitlere bölünmeleri, kolaylık içindir, yoksa vakitlerin kendilerinde hususi bir ehemmiyet yoktur. Beş vakit namazın vücubuna vakitlerin sebebiyetleri de yoktur".

159 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.35.

160 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.84.

161 Musa Carullah, **Uzun Günlerde Oruç**, s.84. Gerçekten aynı durum, buluş çağının tespitinde biyolojik haller gerçekleşmemişse zamana göre tespit edilmektedir.

Bu görüşüyle, İslâm hukukçularının “vakitlerin, namazların sebebi olduğunu” kabul eden anlayışlarına muhalefet eden Carullah, bu kanaatini şöyle gerekçelendirmektedir:

“İslâm hukukçularına uyarak “vakitler namazlara sebeptir.” diyelim, sebepleri ve şartları, mümkün mer-tebe maksatları tahakkuk ettirme yolunda itibar ederiz. Fakat sebepleri ve şartları itibar etme durumu, gayeyi iptal etmeye götürecek ise, böyle şartlar ve böyle sebepler, kendiliğinden sakıt olurlar. Sebepler, gayenin vesilesidir, vesile, yokluğuyla gayeyi iptal eden dercede değil, ancak gayeyi tahkik yolunda mu-teberdir.”¹⁶²

Ancak Carullah'ın namaz vakitleriyle ilgili gerekçelerinden hareket edildiğinde kuttaplarda namaz kılınmasının gerekliliği sonucuna ulaşıldığına göre, aynı bakış açısından hareketle oruç ibadetinin de aynı mantık silsilesi içinde ele alınarak aynı bölgelerde orucun da tutulması gerektiği sonucu'na ulaşamaz mı? Başka bir ifade ile; aynı öncüllerden hareketle farklı sonuçlar çıkarmak bir çelişki değil midir? Carullah çelişik gibi görülen bu düşüncesi dolayısıyla kendisine yöneltilebilecek bu muhtemel soruyu dikkate almakta ve şöyle demektedir:

“...namaz vakitlerini takdir suretiyle tayin ederek amel etme her ne kadar meşru ise, de oruç meselesi buna kıyaslanamaz. İkisinin arasında gayet büyük fark vardır. Zira namazda asl olunan sürekliliktir. Beş vakit olması, Şâri'in bir müsalesidir. Oruçta ise asıl olan adem yani yokluktur, zira helal yiyip içmek, her dakika ve her saniyede mübahtır. imsâk ise geçicidir, geçiciliğin vücuduna da devamına da delil aramak zorunludur. Şâri' tarafından gösterilmiş olan hudut dairesinde devamı mümkün değil ise kul, ihtiyarıyla veya hevesiyle tayin kılınan hudut dairesinde devam eden oruç, hiç bir şekilde ibadet olamaz.”¹⁶³

Musa Carullah, ulaştığı bu sonuç ile, amacının oruç ibadetini ortadan kaldırmak değil, aksine müslümanların şer'i ruhsatlardan faydalanmalarını sağlamak olduğunu ifade etmek üzere de şöyle demektedir:

“..Kitabım, özürleri bulunan insafli müminlerin geniş şer'i ruhsatların rahmetlerinden faydalanmaları için telif edildi, farzları eda etmede tem-

162 Musa Carullah, *Uzun Günlerde Oruç*, s.83.

163 Musa Carullah, *Uzun Günlerde Oruç*, s.116.

bellik gösteren “nazlı”lara yol açmak için değil. Zaten farzları eda etmede tembellik gösteren kişiler nezdinde özürlerin ne önemi vardır, özürleri yok iken farzları terkeden insanlara, ruhsat yollarını aramak zahmeti beyhudedir. Riyasız ve tekellüfsüz doğrudan doğruya terkederlerse daha iyi olur. Bir şer’i suçu işlemiş olurlar, hiç olmazsa suçlarını diyanet rengiyle boyamak talihsizliğini işlemiş olmazlar”¹⁶⁴

Bütün bu görüş, düşünce ve kanaatleri dikkate alındığında bugün fıkıhla uğraşanların Musa Carullah’tan öğreneceği pek çok şey olduğu açıktır.

*“Her sözümde İslamiyetin yüzüne cemâl olacak bir mana vardır. Ben ise anlatmaktan acızdım, kudret ve kuvvetim yoktu, cehaletim de büyüktü. Hiç bir zaman İslam dinine eksiklik isnad edecek, islam milletlerine zarar verebilecek bir söz söylemedim. Bu itibarla kalbim mütmain, ruhum müsterihtir.”*¹⁶⁵

diyen Musa Carullah’ın ifadeleri onun samimiyyetinin göstergesidir.

Fırtınalı bir dönemde, sarsılan milletin ve medeniyetinin sıkıntılarını, zihninde, beyninde ve iliklerinde hissederek yaşayan, bu çınar, güçlü kalemiyle bu fırtınaya göğüs gererek onu dindirmeye çalışmış ama diyar diyar gezmekten de kurtulamamış, nihayet bu nahif vücüt 1949 yılında diyar-ı gurbette rahmet-i Rahman’a intikal etmiştir. İdeali için memleketi Kazan’dan, annesinden vatanından, arkadaşlarından, eşinden ve çoluk çocuğundan uzakta yaşayıp can vermeyi göze alan Musa Carullah’ı ve onun şahsında bütün ulemayı rahmetle fatihalarla anıyor, hepinize saygılarımı sunuyorum.

164 Musa Carullah, *Uzun Günlerde Oruç*, s.35.

165 Musa Carullah, *Uzun Günlerde Oruç*, s.5.

BİBLİYOGRAFYA

- Aclûnî, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Muhammed Keşfu'l-Hafa ve Muzîlî'l-elbas amm'eş tehere Mine'l-Ahâdis Alâ Elsineti'n-Nâs, Kahire 1351.
- Ayda, Adile, Sadri Maksudi Arsal, Kültür Bakanlığı Yayını Ankara 1991.
- Carullah Musa, Edebiyat-ı Arabiyye ve Ulûm-i İslamiyye (neşr. Maarif Kütüphanesi) Kazan ty.
- _____, el-Luzûmiyat Tercümesi, Kazan 1907.
- _____, Büyük Mevzularda Ufak Fikirler, Petersburg 1914.
- _____, Halk Nazarına Bir Nice Mesele, (neşr. Muhammed Efendi Maksudof) Kazan 1912.
- _____, Şeriat Niçin Rü'yete İtibar Etmiş, Kazan 1910.
- _____, Kur'an-ı Kerim Nurları Huzurunda Hatun, Berlin 1923.
- _____, Uzun Günlerde Oruç (İçtihat Kitabı) Sadeleştiren Yusuf Uralgıray) Ankara 1975.
- _____, İslâm'ın Elifbası, (çev. Seyfettin Erşahin - İbrahim Maraş), Ankara 2000.
- _____, Kitâbü's-Sünne, Bhopal 1945.
- _____, Rahmet-i İlahiyye Burhanları, Orenburg 1911.
- _____, Şeriat-ı İslâmiyye Nazarında Mskinet Meseleleri (Mahmutbey Matb. İstanbul 1927).
- _____, Şeriat Esasları, Petrograd 1917.
- _____, Kavaid-i Fikhiyye, Kazan 1927.
- _____, "el-Muvafakat" Neşrine ait Biriki Söz Har b. Züheyr b. Kitabı'l-İlm (terc. ve thk. Salih Tuğ) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını 1984.
- Mergînânî, Burhanuddin Ebul Hasan Ali b. Ebî Bekr, el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedi, Matbaatu Mustafa el-Babi, el-Halebi, Kahire 1965.
- Sabri, Mustafa (Şeyhu'l-İslam) Yeni İslam Müçtehitlerinin Kıymet-i İlmiyyesi, Daru'l-Hilafe (İstanbul) 1335.
- Seyyid Bey, Muhammed, Usul-i Fıkıh (Medhal) İstanbul 1333.
- Şatibi, Ebu'l-İshak İbrahim b. Musa, el-Muvafakat fi Usul-i Şeria, Kahire 1395 (1975).
- Zeylaî, Cemalüddin Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf, Nasbu'r-Raye li Ahâdisi'l-Hidâye, Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1982.